

نومور کي مؤرخين

ليکوال

پوهاند عبدالحی حبيبي

Ketabton.com

د افغانستان او پښتو د تاريخ نومور کي مورخين

ليکوال :
پوهاند عبدالحی حبيبي

دا کتاب د لوی احمد شاه بابا رحمۃ اللہ علیہ علمي او
کلتوري مرکز او "رشاد خپرنډويه ټولني"
په گډه مرسته چاپ سو .

د کتاب پېژندنه :

د کتاب نوم	:::	نومور کي مورخين
ليکوال	:::	پوهاند علامه عبدالحی حبيبي
لومړی چاپ	:::	۱۳۵۹ / لمريز کال کابل
دوهم چاپ	:::	۱۳۸۳ / لمريز کال کندهار
خپروونکی	:::	د لوی احمد شاه بابا علمي او کلتوري مرکز
ډيزاين / کمپوز	:::	رشاد کمپيوټر اداره
چاپ شمېر	:::	(۵۰۰) ټوکه
چاپ چاري	:::	صحاف نشراتي مؤسسه

فہرست

مخ	سرلیک	گنہ
۱	د خپرونکي يادښت	۱
۲	د افغانستان او پښتنو د تاريخ ځيني مورخين	۲
۳	يادښت	۳
۴	مورخين د لوی مورخ له نظره	۴
۲۲	سليمان ماکو د (تذکره الاولياء) ليکوال	۵
۲۳	شېخ کته د (لرغوني پښتانه) ليکوال	۶
۲۵	شېخ قاسم د (تذکره اولياء افغان) ليکوال	۷
۲۶	شېخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکوال	۸
۲۷	محمد بن علي البستي د (تاريخ سوري) خاوند	۹
۲۹	احمد بن سعيد اللودي د (اخبار اللودي) ليکونکی	۱۰
۳۱	دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) ليکونکی	۱۱
۳۲	شېخ بستان برېڅ د (بستان الاولياء) ليکونکی	۱۲
۳۳	علي محمد کندهاری د (حالنامې) ليکوال	۱۳
۳۳	اخوند دروېزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) ليکونکی	۱۴
۳۴	کامران خان سدوزی د (کلید کامرانی) مؤلف	۱۵
۳۶	الله يار د (تحفة صالح) ليکوال	۱۶
۳۷	محمد رسول هوتک د (بياض) ليکونکی	۱۷
۳۷	نعمت الله هروی د (مخزن افغانی) ليکوال	۱۸
۳۸	هيبت خان کاکړ د (مخزن افغانی) ليکونکی	۱۹
۳۹	شېخ عباس سروانی د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال	۲۰
۴۰	مولانا محمود د (تاريخ ابراهيم شاهي) ليکوال	۲۱

مخ	سرليک	کڼه
۶۸	سلطان محمد خالص د (تاريخ سلطاني) ليکوال	۴۹
۷۰	قاسم علي خان د (محاربة کابل) ناظم	۵۰
۷۱	رساله نسب نامه فرقه غلجی	۵۱
۷۲	روزنامه غزوات هندوستان	۵۲
۷۳	اټمه الافاغنه	۵۳
۷۴	د ملا محمد خانمير چارمقاله	۵۴
۷۴	اسرار الافاغنه	۵۵
۷۵	خواجو ملهزی د (تواريخ افاغنه) ليکوال	۵۶
۷۶	د پير معظم شاه (تواريخ رحمت خان)	۵۷
۷۷	سعادتنامه افغانی	۵۸
۷۸	محمد امين سرپرېکړی د (جگړه د محمود افغان)	۵۹
۷۹	عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو ليکوال	۶۰
۸۰	د باروزو جنگنامه	۶۱
۸۰	تذکیر البار (حالات باروزائی)	۶۲
۸۱	منظومه جنگنامه	۶۳
۸۱	د (تذکره الملوک) نومورکی ليکوال	۶۴
۸۲	موسی بن جرجیس د (تاريخ العجم و الافغان) ليکوال	۶۵
۸۲	د قاسم علي افريدي تاريخ	۶۶
۸۴	محمد امين گلستانه د (مجله التواريخ) ليکوال	۶۷
۸۴	د (حقيقت بناء و عروج فرقه سکهان) ليکوال	۶۸
۸۵	حسين علي د (زيب تاريخها) ليکوال	۶۹
۸۵	محمد حسيني د (تاريخ احمدشاهي) ليکوال	۷۰
۸۶	عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاريخ احمدشاه)	۷۱
۸۶	شېخ حسين الله د (فتح نامې) ناظم	۷۲
۸۷	امام الدين حسيني چشتي د (تاريخ حسين شاهي) ليکوال	۷۳
۸۷	تاريخ محاربة کابل يا ظفرنامه اکبري	۷۴
۸۸	فدا حسين د (تاريخ افغانستان) ليکوال	۷۵

مخ	سرليک	کڼه
۴۰	احمد خان د (مجمع التواريخ) ليکوال	۲۲
۴۱	ملا مست زمند د (سلوک الغزاه) ليکوال	۲۳
۴۲	شېخ رزق الله مشتاقی دهلوي د (واقعات مشتاقی) ليکوال	۲۴
۴۳	ابراهيم بېټنی د (تاريخ شېرشاهي) بشپړوونکی	۲۵
۴۵	غلام حسين سليم د (رياض السلاطين) ليکوال	۲۶
۴۵	شېخ ملي د (دفتر) ليکوال	۲۷
۴۷	گجو خان رانيزی د پښتنو د تاريخ ليکوال	۲۸
۴۸	خوشحال خان خټک د (بياض) ليکوال	۲۹
۴۹	حافظ رحمت خان د (خلاصه الانساب) ليکوال	۳۰
۵۱	نواب مستجاب خان بېړخ د (گلستان رحمت) ليکوال	۳۱
۵۱	سعادت يار خان بېړخ د (گل رحمت) ليکوال	۳۲
۵۲	نياز احمد "هوش" د (تاريخ روهيل کهنه) ليکوال	۳۳
۵۲	محمد سلېمان خان اسد د (تاريخ افغانستان) ليکوال	۳۴
۵۳	نواب محبت خان د (رياض المحبه) ليکوال	۳۵
۵۵	د (تذکره الملوک) ليکوال	۳۶
۵۷	خان جهان لودي د (مرآت الافاغنه) ليکوال	۳۷
۵۸	منشي عبدالکريم د (تاريخ احمد) ليکوال	۳۸
۵۹	اکبر د يوې تاريخي رسالې ليکوال	۳۹
۶۰	د (نادر نامې) ناظم	۴۰
۶۰	د (سلطان اويس) د تاريخ ليکوال	۴۱
۶۱	ميا عمر شمکنی د (شجره نسب افغانان) ليکوال	۴۲
۶۲	محمد د (پتي خزاني) ليکوال	۴۳
۶۴	رېدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم	۴۴
۶۴	د (صولت افغاني) ليکوال محمد زردارخان ناغر	۴۵
۶۵	افضل خان خټک د (تاريخ مرصع) ليکوال	۴۶
۶۶	ميرزا عطاء محمد بنکاري پوري د (نواي معارک) ليکوال	۴۷
۶۷	حاجي محمد عارف قندهازی د (مطلع او مقطع) ليکوال	۴۸

مخ	سریک	گنه
۱۰۰	د محمد علي حزين تذکره	۱۰۳
۱۰۰	د بصيرت نامې ليکوال	۱۰۴
۱۰۱	د عبدالنبي بهبهاني د (بدايع الاخبار) ليکوال	۱۰۵
۱۰۱	تاريخ خاندان سدو و مير افغان	۱۰۶
۱۰۱	عبدالله د (تاريخ داوري) ليکوال	۱۰۷
۱۰۱	ملا اختر د تاريخ ليکوال	۱۰۸
۱۰۲	محمد کاظم مروی د (نامه عالم آرا) ليکوال	۱۰۹
۱۰۲	احمد علي خان وزيری د تاريخ کرمان ليکوال	۱۱۰
۱۰۳	د ابران او اروپا روابط د صفويانو په وختو کي	۱۱۱
۱۰۳	ظفرنامه خسروی	۱۱۲
۱۰۳	خاينکوف د بخارا د خانې او علمي تحقيقاتو ليکوال	۱۱۳
۱۰۴	نور محمد د (تاريخ سليمانی) ليکوال	۱۱۴
۱۰۴	شاه محمد د (تاريخ خاندان سدوزائی) ليکوال	۱۱۵
۱۰۵	محمد حسن خان مراغی د (مطلع الشمس) ليکوال	۱۱۶
۱۰۵	فريه فرانسوی گرزندوی د افغانانو د تاريخ ليکوال	۱۱۷
۱۰۶	فارسي اخبارات و مرآت لالت	۱۱۸
۱۰۶	د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنی	۱۱۹
۱۰۷	بگدان اسلانوف د افغاني راپور ليکوال	۱۲۰
۱۰۷	ديفريموف يادداشتونه په روسي ژبه	۱۲۱
۱۰۸	د جان فاستر د سفر يادداشتونه	۱۲۲
۱۰۸	راورتي د پښتو او افغاني پېژندنې ستر ليکوال	۱۲۳
۱۰۹	پاتروسينسکي د (انقلاب ابران) ليکوال	۱۲۴
۱۱۰	ميرزا محمد خليل صفوي د (مجمع التواريخ) ليکوال	۱۲۵
۱۱۰	مير احمد شاه رضواني د (تحفه الاولياء) ليکوال	۱۲۶
۱۱۰	تاريخ افغانستان	۱۲۷
۱۱۱	د ملتان د سدوزو د تاريخ ليکوال احمد نبي خان	۱۲۸
۱۱۲	علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف	۱۲۹

مخ	سریک	گنه
۸۸	کاشي راج پنډت د (احوال جنگ بهاو و احمد شاه	۷۶
۸۹	غلام حسين ثمين د (حالات آمدن احمد شاه درانی	۷۷
۸۹	عبدالکریم کشمیری د (بيان واقع) ليکوال	۷۸
۹۰	محمود الموسوی د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) ليکوال	۷۹
۹۰	محمد علي انصاري د (تاريخ مظفري) ليکوال	۸۰
۹۱	محمد اسلم د (فرحت الناظرين) ليکونکی	۸۱
۹۱	محمد يوسف سدوزی د (کليات رياض) ليکوال	۸۲
۹۲	د اکماس کردي (جنگنامه)	۸۳
۹۲	محمد جعفر شاملو د (منازل الفتوح) ليکوال	۸۴
۹۳	د (تاريخ فيض بخش) ليکوال شيوپرشاد	۸۵
۹۳	عروج و خروج احمد شاه درانی	۸۶
۹۳	سوهن لال سوري د (عمده التواريخ) ليکوال	۸۷
۹۴	(تهماس نامه) د تهماس خان ليکنه	۸۸
۹۴	تاريخ احمد شاهي	۸۹
۹۴	مراسلات احمد شاه	۹۰
۹۵	(شاهنامه احمدیه) د نظام الدين عشرت مثنوي	۹۱
۹۵	د قدرت الله صديقي (جام جهان نما)	۹۲
۹۵	د شهر محمد خان (زبده التواريخ)	۹۳
۹۶	تاريخ بلوچستان	۹۴
۹۶	د ميرزا احمد علي کتابچه	۹۵
۹۷	انندرام د (بدايع وقايع) ليکوال	۹۶
۹۷	هانوی جونس د (انقلاب پارس) ليکوال	۹۷
۹۸	د محمد حسن مستوقي (زبده التواريخ)	۹۸
۹۸	مير عبدالکریم نديم د افغان او بخارا مؤرخ	۹۹
۹۹	محمد رحيم بخش د (دولت درانيه) ليکوال	۱۰۰
۹۹	د مير محمد باقر ياداشتونه	۱۰۱
۱۰۰	محمد طاهر وحيد قزويني د (عباس نامې) مؤلف	۱۰۲

مخ	سړليک	کڼه
۱۱۲	بهارې لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمد خان	۱۳۰
۱۱۲	فقير محمد د (جامع التواريخ) ليکوال	۱۳۱
۱۱۳	عبدالقادر کابلی د (اويماق مغل) ليکوال	۱۳۲
۱۱۳	محمود بن امير ولي د (بحر الاسرار) مؤلف	۱۳۳
۱۱۳	ميرزا سنگ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف	۱۳۴
۱۱۴	هنورام د (تاريخ بلوچستان) مؤلف	۱۳۵
۱۱۴	تاريخ قندهار در عصر درانی	۱۳۶
۱۱۴	رای چترس د (چهار گلشن) مؤلف	۱۳۷
۱۱۵	عصت الدين د (خلاصه الاخبار) خاوند	۱۳۸
۱۱۵	سيد محمد طباطبائي اصفهاني د (نسب نامه افغانه) مؤلف	۱۳۹
۱۱۵	ثاقب د (تاريخ افغانه) ليکوال	۱۴۰
۱۱۶	احمد د (معدن اخبار احمدی) ليکوال	۱۴۱
۱۱۶	محمد بدرالرحمن د (واقعات درانی) مؤلف	۱۴۲

د خپروونکي يادښت

پښتنو د تاريخ په اوږدو کې د خپل تاريخ د روښانه کولو لپاره هڅې کړي، تاريخونه يې ليکلي، ادبي تذکرې يې ليکلي، ادبيات يې روزلي، د خپل هيواد او حتی سيمي په کچه يې د هغوی د جغرافيايي موقعيت او پولو د روښانه کولو په باره کې آثار کښلي دي.

دا هڅې له ډيري اوږدې زمانې راپيل سوي دي، د اړوندي موضوع په باره کې په لسگونو او سلگونو تاريخي او ادبي کتابونه ليکل سوي دي.

خو! بدبختانه زموږ هيواد تل د پردو يرغلگرو تر ناروا يرغلونو لاندې راغلی دی چې د دغو يرغلونو په اوږدو کې د دې هيواد تاريخ او فرهنگ ته هم نه زغمونکي زيانونه اوښتي، زموږ تاريخي او ادبي آثار ورک سوي يا يرغلگرو د ځان سره وړي او حتی داسې هم پېښه سوې چې کتابونه څه د کتابو او ليکوالو نومونه هم دغو خړو سېلابي سېليو د ځانه سره وړي دي.

خو د دې هيواد او تاريخ زېږوونکي اولس وروستنيو پوهانو د خپلو مشرانو پر پله پل ايښی او د دغه ډول پټو د موندني لپاره يې ليڅي رانغښتي وې او دي، چې د سر په ليکه کې يې د هيواد د نامتو تاريخ ليکونکي، ادبپوه او جغرافيه پوه پوهاند علامه عبدالحي حبيبي رحمته الله عليه نوم راځي. چې تر ډيري اندازې په دې برخه کې بريالی سوی او توانېدلی دی چې زموږ د تاريخ او ادب ډيري تيارې روښانه کړي. هغوی د زياتو شمېر نورو ليکلو او چاپي آثارو په لړ کې يو هم د "نومورکي مورخين" په نوم کتاب دی، چې ۱۳۸ تنه نومورکي تاريخ ليکونکي او يا هم د هغوی کتابونه راپېژني.

د دې چاپ کړې کتاب د نه پیدا کېدو او مهموالي له امله په کندهار کې د "لوی احمدشاه بابا" علمي او کلتوري مرکز" او "رشاد خېرندويه ټولني" وپتيل چي دا کتاب د دوهم ځل لپاره چاپ او د تاريخ خپرونکو او مينه والو ته وړاندي کړي.

خدای ﷻ دې وکړي چي د دې کتاب په بيا چاپېدو سره ځوان تاريخ ليکونکي او د فرهنگ مينه وال خپلي راپيل کړي هڅي بشپړي او گړندی کړي.

په همدې هيله

د لوی احمدشاه بابا علمي او کلتوري مرکز

او

رشاد خېرندويه ټولنه

د افغانستان او پښتنو د تاريخ ځيني مورخين

زما د يادښت په کتابچو کې دا (۵۰) کاله ځيني کتابونه يا د نومورکو تاريخ ليکونکو نومونه سره راټول سوي وو، چي کله کله به ما په خپله له هغو يادونو څخه کار اخيست او د بل چا لپاره د گټي وړ نه وو.

يوه ورځ ښاغلي زلمي هيوادمل ماته وويل چي دغه يادښتونه که سره راټول سي او د يوه کتابگوتي په توگه چاپ سي، نورو ته به هم گټور وي او فايده به يې عامه سي.

ما هغه گړد سره راټول کړل او ده ته مي وسپارل چي دا دی د ده په همت خپرېږي. خدای دې خپلي ښې او ښادۍ د ده په برخه کي، چي په داسي کارو کي زيارونه گالي.

کابل - جمال مېنه

عبدالحي حبيبي

۱ جدي ۱۳۵۹

استاد حبيبي د دغه لرغوني فرهنگپالي هيواد د يوه پياوړي پوهاند، ليکوال، څېړونکي او مؤرخ په توگه خپل ټول ژوند همدا راز علمي څېړنو او پلټنو ته وربښلی او څنگه چي (راټولوونکی موندونکی دی) نو د داسي ډيرو پتو خزانو په رابرسېرونه بريالی سوی هم دی، د غوريانو، سوريانو، لوديانو، لوبکانو، د سوات او کونړ د اميرانو او داسي نورو افغاني او بيا پښتنو واکمنانو او سوبمنانو برسېرونه او پېژندنه يې د دغو خبرو ځلاندي بېلگې او ساري بلل کيږي.

د ژبو او ادبياتو پوهنځی په داسي ترڅ کي چي د خپل مؤسس او لومړي پياوړي استاد دغسي نوي څېړني ته په درنه سترگه گوري او په زړه کي ورته ځای ورکوي د لا زياتو علمي برياليتوبونو په هيله ورته د يوه روغمن او پتمن ژوند اوږدوالی غواړی.

پوهنوال دوکتور مجاور احمد زيار
د ژبو او ادبياتو پوهنځی رئيس

يادښت

د کابل پوهنتون د ژبو او ادبياتو پوهنځی وياړي چي د هيواد د ستر نوميالي ادبي، علمي او روحاني شخصيت ميا فقيرالله حصارکي ننگرهاري د دوه سوم تلين په نمانځنه کي د يو لړ ليکچو (رسالو) په خپرولو سره برخه اخلي او په دې لړ کي د پياوړي استاد پوهاند حبيبي دغه گرانبيه ليکچه د سيمينار برخه والو او نورو مينه والو ته وړاندي کوي.

په دې ليکچه کي د افغانستان (۱۳۸) تنه پېښليکونکي (مؤرخين) بنسول سوي چي زياتره په دغه نامه چاته هډو څرگند نه وو.

د دغو تاريخ ليکونکو پېژندگلوي دا راڅرگندوي چي په پښتنو کي تاريخ ليکنه لږ تر لږه له اوومي اسلامي پېړۍ (۶۱۲) راهيسي پيل سوې او تر موره رارسېدلې ده. په دغو نومورکو مؤرخينو کي زياتره داسي کسان راځي چي د پښتو ادب تاريخ او تذکرو په ترڅ کي نور راز راز تاريخي پيښي هم را اخلي.

په دې توگه دغه ليکچه په خپل تاريخي او ادبي ارزښت سره د پښتو ژبي او ادب پر پښتو څېړونکو او زده کوونکو سربېره له هغو ټولو هيوادوالو سره هم مرسته کولای سي چي غواړي په ټوليزه توگه د پښتنو له تېر اته سوه کلن سياسي، ادبي او فرهنگي تاريخ څخه خبر سي.

پلټنې يو کوچنی څنگ په کتابي شکل خوندي سو، او کله چې يې د عبدالقادر خان خټک (۱۰۶۳ - ۱۱۲۴ هـ ق) او لوی احمدشاه بابا (۱۱۶۰ - ۱۱۸۶ هـ ق) (طبع ۱۳۱۸ کندهار، طبع ۱۳۱۹ کابل) دېوانونه خپاره کړل، د دغو دېوانونو په مفیدو مقدمو کې يې هم خپلې تاريخي پلټنې او گروپونې ځای کړې.

لوی استاد په ۱۳۲۰ ش کال د پښتانه شعراء لومړی ټوک وکښل او په ۱۳۲۳ ش کال يې د پښتو د ادبي تاريخ او د پښتنو او افغانستان د ملي او اجتماعي تاريخ گرانېها ذخيره د دانشمند او سترگور مؤرخ محمد هوتک پټه خزانه نشر کړه، علمي او تحقيقي شروح، تعليقات او مقدمات يې پر وکښل، چې په کتاب کې د راغلو او يادو سوو رجالو، اماکنو، کتبو او تاريخي وقایعو په څېړنه، څرگندونه او پلټنه کې د تاريخ او ادب له محققينو او محصلينو سره پوره مرسته کولای سي. په ۱۳۲۵ ش کال چې د ادبياتو د پوهنځی چارې هم ور وسپارل سوې، نو يې د پښتو د ادبياتو د تاريخ د لومړي ټوک په کښلو او نشرولو د افغانستان د تاريخ د مهمو تاريخي مسايلو او پښتو ژبې د تاريخ او قديمو ادبي او تاريخي رواياتو په باب پلټنې، تاريخي څېړنې د علم او ادب مینانو ته وړاندې کړې.

تر دغه مهاله وروسته لوی استاد د افغانستان د تاريخ او د ژبو (پښتو - دري) د ادب په تاريخ دومره کتابونه وکښل، رسالات او مقالات يې نشر کړل، قديم تاريخي او ادبي متون يې چاپ کړل چې تفصيل يې دلې نه ځاييږي، خو د ويلو وړ ده چې د دوی قيمتي او ادبي تاريخي ليکنې نه يوازې په افغانستان کې ارزښتني او د درناوي وړ دي، بلکې د سيمې په هيوادو او حتی بين المللي علمي محافلو کې هم په درنه سترگه ورته کتل کيږي، دانشمندان او محققين استفاده ترې کوي.

لوی استاد د خپلو دغو علمي او ادبي او تحقيقي هڅو او زيارونو په نتيجه کې تر سلو زيات مستقل تاريخي، ادبي او علمي کتابونه د پنځو سو په شاوخوا کې علمي رسايل او تر درو زرو زياتي تحقيقي او علمي مقالې د علم او ادب دنيا ته وړاندې کړې دي چې د افغانستان، سيمې او نړۍ فرهنگي او ثقافتي تاريخ وياړ په کوي.

مؤرخين د لوی مؤرخ له نظره

زما لپاره د خوښۍ ځای دی، چې د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي د آثارو د چاپولو او ترتيب په لړ کې د دوی د دغه قيمتي او مهم اثر "نومورکي مؤرخين" په ترتيب او طبع بريالی کېږم.

د افغانستان او حتی منطقي په ليکوالو او مؤرخينو کې استاد حبيبي يو داسې مؤرخ دی، چې په تاريخ، ادب، اجتماعي، سياسي او ملي تاريخ او ورسره تاريخي جغرافيه کې د ډيري پراخي مطالعې، ژور علمي نظر او دقيقو علمي او مسلکي ابتکاراتو خاوند دی.

لوی استاد لا د طلوع افغان مدير و (۱۳۰۸ ش څخه وروسته) چې د افغانستان پر اجتماعي تاريخ، لرغوني او معاصر تاريخ يې علمي او مسووط مقالات کښل او د طلوع افغان پاڼې يې په خپلو مفیدو او مهمو تاريخي او علمي پلټنو بنایسته کولې او افغانان يې د خپل هيواد او خلکو له تاريخي عظمت او برمه خبرول، د تاريخ د ملي قهرمانانو کارنامې او ملي مفاخر يې ورپېژندل.

په دې خصوص کې د لوی استاد ليکنې او مقالات لا هماغه وخت د طلوع په پاڼو کې منحصرې نه سوې پاته بلکې د خپل علمي، ادبي او مسلکي قوت له پلوه يې د کابل د ادبي انجمن خپرونو ته هم لاره وکړه، په کابل مجله او د کابل په نورو موقوتو خپرونو کې هم خپرې سوې، علمي دنيا او د افغانستان د تاريخ علاقمندان يې د ليکنو له علمي فيضه بهره مند سول.

په ۱۳۱۷ ش کال کې چې لوی استاد د پښتو د نوميالي شاعر خوشحال خان خټک (۱۰۲۲ - ۱۱۰۰ هـ ق) کلیات د "خوشحال مرغلي" په نامه چاپ او نشر کړل، د دغه مفتنم او گټور اثر په مقدمه کې يې د تاريخي

خبرو اسناد وینبسي^(۱) د لوی استاد په ټولو لیکنو کې دغه معاصر او پر علمي معاییر برابر روش لیدل کېږي. لوی استاد د وقایعو په تحلیل کې د ډېر دقیق او مبتکر او منقد نظر خاوند دی، هره پېښه او هره تاریخي او اجتماعي پدیده د اسنادو، ماخذو او علمي مشهودو دلایلو په رڼا کې څیړي. د تاریخ او ادب په څېړنه، پلټنه او گروپونه کې د دوی اتکاء په خطي او معتبرو چاپي متونو، د لرغونپوهني د تحقیقاتو په نتایجو، ډبرلیکونو، مسکوکاتو او نورو لرغونو کلتوري او تاریخي مواردو بنا ده.

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبیبی د افغانستان او پښتنو د تاریخ د بېلابیلو برخو له څېړني سربېره د مختلفو دورو د مؤرخینو پر آثارو کره کتنې او علمي نقادانه تبصرې هم کړي دي، د قدیمو او معاصرو مؤرخینو تېروتنې او زیاتې، کمی یې ښوولي او د علمي اسنادو، مدارکو او شواهدو پر بنا یې د مؤرخینو پر لیکنو حاشیې او شرحي کښلي دي او همدارنگه یې د مستشرقینو تېروتنې هم د تاریخ په خصوص کې یادي کړي او سمې کړي دي^(۲). د استاد د دغه ډول لیکنو ځینې برخې په کتابو کې او ځینې یې هم د مقالاتو په شکل په علمي خپرونو او نشریو کې چاپ سوي، چې د څېړنو دغه برخه د استاد د تاریخي پلټنو او تاریخ نگری یو ښکلی او جلا باب دی.

د افغانستان او پښتنو د مؤرخینو پر آثارو له تبصرو او کره کتنو علاوه استاد د دغو مؤرخینو د کتابو او آثارو د معرفي هڅه کړې ده په دې سلسله کې استاد د رهنمای تاریخ افغانستان^(۳) په کښلو سره د افغانستان او پښتنو د تاریخ ۵۸۰ کتابونه او مؤرخین لنډ لنډ معرفي کړي دي چې دا دی په دې کتابگوټي کې هم د افغانستان او پښتنو ۱۳۸ تنه مؤرخین او د

(۱) عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو - ص ۱۶۰ - ۱۶۱، طبع تهران، ۱۳۵۴ ش.

(۲) وگورئ! آریانا مجله د ۱۳۵۹ کال ۱ گڼه ۵۹ - ۶۶.

(۳) د دغه کتاب لومړی ټوک چې د افغانستان د تاریخ ۵۸۵ خطي او چاپي کتابونه پکښې معرفي سوي، په ۱۳۴۸ کال د تاریخ او ادب ټولني له خوا (۱۴۵) مخه چاپ سوي دي.

د لوی استاد ادبي او تاریخي او نور علمي آثار نه یوازي د گران هیواد افغانستان د علمي مؤسسو او فرهنگي ادارو له خوا خپاره سوي دي، بلکې د سیمې د هیوادو علمي او فرهنگي مؤسسو او د بین المللي محافلو علمي مجامعو هم د دوی مفید او گټور آثار خپاره کړي دي.

د پښتو او دري ژبو د تاریخ ادب په باب د ډیرو مهمو او علمي گڼو مقالو او کتابو تر څنګه لوی استاد د افغانستان د ملي، اجتماعي او سیاسي تاریخ په مختلفو څنګونو ډېر زیات مقالات کښلي او د لرغوني او معاصر افغانستان تاریخي جغرافیا یې په مغتنم ډول د مقالو او رسالو په ترڅ کې هر اړخیزه څېړلې ده، د دغو مقالاتو یوه درنه برخه د آریانا په مجله او نورې یې د هیواد په نورو موقوتو خپرونو او د سیمې د هیوادو په موقوتو علمي نشریو کې خپرې سوي دي. له دغو رسالتو او مقالاتو سربېره د استاد تاریخي مهم او د یادوني وړ کتب دا دي:

- افغانستان بعد از اسلام

- تاریخ مختصر افغانستان

- افغانستان در عصر گورگانیان هند

- د افغانستان تاریخي پېښلیک او نور ...

د نوای معارک، فضایل بلخ، طبقات ناصري او زین الاخبار گردیزی، شروح، تعلیقات او مقدمات هم دوی کښلي دي.

د تاریخي مدارکو، منابعو، وقایعو او اسنادو په څېړنه کې د استاد د څېړني روش او عمومي میتود نهایت پر علمي او تحقیقي شهادتونو او علمي استنتاجونو ولاړ دی.

د معاصري تاریخ لیکنې میتودونه په نقد او ارزیابی ولاړ دي او مؤرخ باید خپلو ټولو تر واک لاندې ماخذو، مدارکو، کتبي اسنادو او نورو خورو ورو پاڼو ته د نقد او کره کتنې په سترګه وگوري، او کره او کوټه سزه بېل کړي. د اوسنۍ زمانې پلټونکی مؤرخ دې ته اړ دی چې د خپلو ټولو

همدارنگه د خواجو مليزي تاريخ افغانه (۱۰۳۱-۱۰۳۳ هـ ق تاليف)، تاريخ مرصع، تواريخ حافظ رحمت خاني، هغه مهم تاريخي آثار دي چي د پښتنو د تاريخ ډېر تياره څنگونه روښانوي. زه دلې د ټولو تاريخي کتابو نومونه ځکه نه اخلم چي لوی استاد پوهاند حبيبي په دې رساله کي مفصل معرفي کړي دي، خو څه چي زه يې پر خبرو کولو ارزو لرم دا دي چي د پښتو ژبه د ليکل سوو تاريخي آثارو په جمله کي سعادتنامه افغاني هغه مهم تاريخي اثر دی چي تر يوه دوو وروستيو کالو دمخه يې چا نوم نه و اخيستی، او دا دی د خان روشن خان د يادونو له مخي د لوی استاد په دې اثر کي هم معرفي کيږي. دغه تاريخي اثر د خپل تاريخي ارزښت تر څنگه ادبي ارزښت هم لري، او د کتاب نشر زموږ د نشر د تاريخ په څېړنه کي نه سي هېرېدای. د سعادتنامه افغاني نشر دا دی:

"پېښور ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي او بعضي قبيلې د دې دريو قبيلو سره يو ځای اوسي چي دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده خو دغه همسايه دي او دا لويي کورنۍ درې دا دي: اول خيښی، دويم غوري، دريم کرلاني اوس به د هر يو کور تفصيل بيانېږي چي دا دي:

تفصيل د خيښی دا دی يوسفزي گگيانې او ترکانې چي دا وخت په لغمان کي ميشته دي. دا د خيښی اولاد دي، مامدزي (محمدزي) چي په اشغر کي اوسي، دا د زمند اولاد دي، د خيښی تره و مگر خيښی لکه د ورور خان سره نيولي دي..."^(۱)

د خان روشن رايه دا ده چي دغه تاريخ تر تواريخ حافظ رحمت خاني (۱۱۸۱ هـ ق تاليف) دمخه ليکل سوی دی، له دې خبري څخه ښکاري چي دغه تاريخ به د دولسمي پېړۍ په اوایلو کي کښل سوی وي نو يې نشر د خپل ادبي قوت او سلاست له پلوه د دولسمي پېړۍ له ښو نثرونو څخه گڼل کېدای سي او موږ به يې د خپل نشر په تاريخ کي ستايو.

هغوی تاريخي او يا تاريخي ارزښت لرونکي آثار معرفي سوي او د افغانستان او پښتنو د تاريخ او ادب علاقمندانو ته وړاندي کيږي.

څرنگه چي د دغه کتاب زياتره مؤرخين د پښتني تاريخ په باب آثار او تاليفات لري او زياتره هم پښتانه دي نو غواړم چي په پښتنو کي د تاريخ ليکنې په سير او هم د پښتنو د تاريخ په منابعو څو لنډ ټکي څرگند کړم:

په پښتنو کي د تاريخ ليکنې سير:

کله چي موږ د خپلي ژبي په کتبي آثارو کي تاريخي آثار پلټو نو له دوه ډوله تاريخي آثارو سره مخامخ کيږي: (۱) تاريخي کتابونه. (۲) تذکرې. پښتو او پښتانه د تاريخ اهميت او د خپل ملت او وطن او خلکو د کارنامو مېړانه او نورو اجتماعي، سياسي او ملي حوادثو او وقايعو ضبط ته متوجه وو. نو په دې برخه کي يې هم د تاريخ مستقل کتابونه او هم د ادبي آثارو تذکرې کښلي چي په ضمني توگه ځينو تاريخي وقايعو ته پکښي نغوته سوي او يا هم ځيني وقايع پکښي څېړل سوي دي. د تذکره نگارۍ له پلوه زموږ ژبه او ادب کابو اته سوه کلنه سابقه لري او زموږ لومړنۍ لاس ته راغلي تذکره د سلېمان ماکو تذکره ده چي په ۶۱۲ هـ ق کال په ارغسان کي کښل سوي، ورپسې موږ د پښتو د ادبي تاريخ داسي منظمه تذکره نه ده تر لاسه کړې او يوازي د محمد هوتک پټه خزانه زموږ بله منظمه تذکره ده چي په ۱۱۴۲ هـ ق کال په کندهار کي کښل سوي ده. دغه دواړي تذکرې خاص ابتکارونه لري، څرگندوني يې د پښتو او افغانستان د تاريخ په څېړنه کي د لومړي لاس موادو حيثيت لري. دغه رنگه مستقل تاريخي کتابونه چي په ضمني توگه ادبي مآثر هم پکښي غونډ دي د ۶۵۰ په حدودو کي زموږ په ژبه کي کښل سوي دي. له دې جملې څخه تاريخ سوري، اعلام اللودعي فی اخبار اللودي، لرغوني پښتانه، غرغښت نامه او نور يادولای سو، چي سترگور او دانشمند مؤرخ او تذکره نگار محمد هوتک يا ليدلي او يا يې نومونه تر موږ پوري را رسولي دي او د پټي خزاني په کښلو کي يې بالواسطه يا بلا واسطه د ماخذ په توگه ترې استفاده کړې ده^(۱).

(۱) محمد هوتک پټه خزانه: ۱۶، ۱۵، ۱۸، ۱۴، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۴ مخونه او نور

څلورم چاپ، ۱۳۵۷ ش کابل د ادب پوهنځۍ.

(۱) پښتو مجله د ۱۹۷۹ ع کال ۱۱ گڼه ص ۵۰.

یادوني او تاريخي مطالب تر لاسه کيږي چي زموږ د تاريخ په ليکلو کي ترې استفاده کولای سو^(۱) زموږ ليکنی او گړنی ادب دواړه له دې پلوه غني دی.

(۱) گړنی ادب:

زموږ په گړني ادب کي لنډی، سروکي، غاړي، سنځرخيلي نارې^(۲) د هوتکو نارې^(۳) داسي سندري دي چي د پښتو د ملي، اجتماعي او کلتوري تاريخ په ليکلو کي له پامه نه سي غورځېدی او د لومړي لاس مهمو آثارو په توگه ترې استفاده کېدای سي.

(۲) ولسي سندري:

له دغو سندرو څخه چاربيتي، بدلي او کسرونه داسي مواد دي چي هره سندره د يوې مهمي تاريخي واقعي په شننه او څرگندونه کي له مؤرخينو سره تر هره بله ماخذه زياته مرسته کوي، خو له بده مرغه چي زموږ د دغو اولسي سندرو قديمي بولگي د زماني سرو سېليو ورسره وړي دي او يوه قديمه سندره يې هغه د بابا هوتک (۶۶۱ - ۷۴۰ هـ ق) ويلي او د پټي خزاني پاڼو تر موږ پوري رسولي ده^(۴) دغه سندره د پردو تاراگرو په وړاندي زموږ د مېرني اولس قهرمانانه مبارزې څرگندوي، تر دې بدلي وروسته د ډيري مودې دغه ډول سندري له موږ سره نسته، خو هغه چاربيتي او بدلي چي دارمستتر (۱۸۴۹ - ۱۸۹۴ ع) د پښتونخوا د شعر هارو بهار^(۵) د کوټي سيد محمد عمر په گلشن اشعار افغاني^(۶) مرحوم نصر په تاريخي چاربيتي^(۷) او څېړندوی خدمتگار په تور برين^(۸) کي ضبط کړي دي داسي

(۱) پوهاند عبدالحی حبيبي تاريخ نويسي در افغانستان، آريانا ۲۶ کال، ۴ گڼه ص ۳ - ۱۳۴۷ کال.

(۲) پروفيسور ولي محمد سيال کاکړ، پښتو او پښتانه په سهيلي پښتونخوا کي، ص ۲۲۴ - ۲۳۴ د ۱۹۷۶ ع کال د کوټي چاپ.

(۳) حبيب الله رفيع، د خلکو سندري ۱۳۳ - ۱۵۹ مخونه د تاريخ او ادب ټولنه - ۱۳۴۹ ش کال چاپ.

(۴) پټه خزانه ص ۵ - ۶.

(۵) دارمستتر، د پښتونخوا د شعر هار و بهار ۱ - ۷۴ مخونه ۱۳۵۶ ش کال چاپ - پښتو ټولنه.

(۶) سيد محمد عمر - گلشن اشعار افغاني (خطی) ص ۵۲، ۷۶ او نور ...

(۷) تاريخي چاربيتي ۳ - ۱۵ مخونه - ۱۹۵۳ ع کال - پېښور.

(۸) تور برين ۷۳ - ۱۴۵ مخونه ۱۳۴۷ ش کال.

زموږ په ژبه کي خو د تاريخ کښل کابو اته سوه کلنه سابقه لري مگر مولوی محمد اسماعيل هزاروي د قاعده افغاني^(۱) په مقدمه کي کښلي دي:

"پوشیده نماند که در کتب تواریخ افغانی چنان یافته شده است که اول کسیکه در افغانی تصنیف شروع نموده خواجه محمد نام شخصی بود که در اوایل سال نهصد هجری کتابی مشتمل بر آمدن قوم افغان به سمت پشاور و واقعاتی که در مبادی بایشان روی داده تصنیف کرد"^(۲).

دا چي موږ د نوموړي مولوی د یادښت له مخي يو بل قديم مؤرخ او د پښتو ليکوال پېژنو سمه او ښه خبره ده، مگر دا چي کښلي يې دي چي دی لومړنی مصنف دی دا خبره سمه نه ده دمخه يوازي د تاريخ په خصوص کي د شېخ ملي دوتر^(۳) او تر دغه دوتر دمخه تاريخ سوري، تذکره الاوليا، لرغوني پښتانه او نور کتابونه لرو چي يا په خپله کتابونه او يا يې هم مواد او روايات تر موږ پوري رارسېدلي دي.

د پښتو د تاريخ منابع:

د پښتو د تاريخ په کښلو کي له کتبي تاريخي او دې ته ورته آثارو سربرېره ډبرليکونه د لرغون پوهني له کشفیاتو څخه د تر لاسه سوو مدارکو او متفرقو اسنادو څخه د لومړي لاس موادو په توگه کار اخيستل کېدای سي.

همدارنگه زموږ ادبي آثار د تاريخ د کښني لپاره له مهمو موادو څخه گڼل کيږي، که څه هم دغه آثار اساساً د نورو هدفونو او غرضونو لپاره ايجاد سوي، ويل سوي او يا کښل سوي او د تاريخي وقایعو د ضبط منظور نه دي رامنځته سوي، خو د خپلو مقاصدو د شرح په ترڅ کي يې ځای ځای داسي

(۱) قاعده افغاني په ۱۸۶۷ ع کال ۹۶ مخه د هنري بکت انگرېز په غوښتنه د پېښور د جيل په مطبعه کي چاپ سوي ده.

(۲) قاعده افغاني ص ۲.

(۳) پوهاند عبدالحی حبيبي، د پښتو ادبياتو تاريخ - ج ۲، ص ۲۳۵، ۱۳۴۲ کال چاپ، پښتو ټولنه.

بدلي او چاربيتې دي چې د انگرېزي امپرياليسټي لښکرو د تار او تاراګ او يرغل په مهال کې د زړه ورو پښتنو قهرمانانه مبارزې، سرښندنې او مېراني پکښې ستايل سوي. د دښمن تيرې، د خاينينو کرغېرن اعمال او د دوی ماتي او رسوايي يې پکښې بيان کړي دي او په زښتيا چې هره سندره يې د ملي تاريخ يو باب دی.

دغه رنگه په کسرونو کې د انگرېزي تاراګ له غندنې^(۱) پرته د مروتو او خټکو مروتو او وريرو مروتو او يوسفزو د شخړو او لانجو په باب مواد سته^(۲) چې زموږ د اولس د مختلفو قبيلو د تاريخ په کښلو او من حيث مجموع د پښتو د تاريخ په کښنه کې د مورخينو په ښه ورځي.

له گړني ادب، اولسي سندرو او کسرونو سرېره چې زياتره يې شفاهي شکل لري زموږ ليکنې ادب او ادبي آثار هم د تاريخي موادو د درلودلو له پلوه غني دي. زموږ د مختلفو شاعرانو په دېوانونو، حماسي منظومو، د روحاني اشخاصو په مناقبو او جنگنامو کې د پښتنو د سياسي، اجتماعي او ملي ژوند د تاريخ په باب بېلابيلو دورو تاريخي مواد تر لاسه کېدلای سي، زه دلې پر دغو ټولو ادبي آثارو بحث نه کوم ځکه پر دغو موضوعاتو جلا جلا پنډ پنډ کتابونه ليکل کېدای سي خو څه چې زه دلې کارم صرف يو اجمال دی.

(۱) د شعراوو په دېوانونو او نورو منظومو آثارو کې:

د پښتنو شعراوو له دلې څخه د خوشحال خان آثار د تاريخي موادو د خوندي کولو له پلوه ډېر غني دي، د خوشحال په کلياتو کې د ده ځيني غزلي، قصايد^(۳) او ټوټې تاريخي وقايع شرح کوي، دغه ډول د ده په

(۱) د مروتو کسرونو يوه ناچاپه خطي مجموعه د پېښور په پښتو اکيډمي کې په ۳۶۲ نومره قيد ده په دغه مجموعه کې ځيني داسې کسرونه هم سته چې له انگرېزانو سره د پښتنو د جگړو بيان کوي، لکه په ۲۱ مخ کې د (کنډي) کسر چې د غازي محمداکبر خان د توري او مېراني په ستاينه کې ويل سوی دی.

(۲) د مروتو کسرونه ۱ - ۱۲۱ مخونه ۱۹۵۹ کال چاپ پېښور.

(۳) د خوشحال مرغلري ۵۶۲ - ۷۰۸ مخونه د ۱۳۱۷ ش کال چاپ کندهار، د دغې برخې په اکثرو منظوماتو کې تاريخي وقايع رانغښتل سوي دي.

مثنوياتو کې سواتنامه^(۱) او فراقنامه^(۲) دغه خصايع لري.

فراقنامه خوشحال خان د خپل حبس^(۳) په زمانه کې کښلې ده په دې کتاب کې که خوشحال خان له يوې خوا د خپل وطن، دوستانو او کورنۍ څخه د ليريوالي له امله دردوونکي نارې کړي دي له بلې خوا په همدغه کتاب کې ځيني داسې انتقادي ټوټې او تاريخي منظومات گورو چې د ده نقادانه نظر او د ده د کلام عمومي روح ترې څرگنديږي او هم د ځينو مهمو تاريخي پيښو څرگندونه کوي، د نمونې لپاره د فراقنامې لاندي بيتونه د کتلو وړ دي:

په خوله شرع شرع نومېري	دی د شرع حکم کوم وړي
پلاز ترلې پادشاهي کا	سل ناحقه گمراهي کا
دا د خوارو زر آهونه	لور په لور اوجار ملکونه
سکه وروڼه يې قتل کړي	ده يې مال گنجونه وړي
د سکه وراره عورته	په ستم کره فضيحه

(۱) سواتنامه د خان يوه مثنوي ده چې سوات ته له خپل اووه مياشتني سفر څخه وروسته يې کښلې ده، ټول بيتونه يې ۳۹۱ دي، د تاريخ د يوه څنگ په کښلو کې له پامه نه سي غورځېدای. دغه مثنوی په ۱۳۵۸ ش کال د لوی استاد پوهاند حبيبي له ۷۷ مخيزو څرگندونو سره د افغانستان د علومو اکاډمي خپره کړه (متن ۷۰ مخ).

(۲) د فراقنامې يوازينۍ خطي نسخه د پېښور په موزيم کې خوندي ده، ۳۵ پاڼي لري. د دغې نسخې نقل په ۱۳۵۶ کې د محترم همېش خليل په وسيله زلمي هيوادمل ته رسېدلی دی چې د ده له سمونو، لمنو او سريزي سره يو ځای چاپ ته چمتو دی.

(۳) د خوشحال خان د حبس او نظربندۍ زمانه (۱۰۷۴ - ۱۰۷۹ ق) ده، د خوشحال خان کليات د استاد کامل مقدمه (ص - س) مخونه، ۱۹۶۰ کال چاپ، خوشحال خان يو ځای د خپل بند کال داسې ښوولی دی.

زر څلور اویا هـجرت و

هغه کال چې بندپوان سوم

(قطعات، ارمغان ص ۶۸۶)

(۲) مناقب :

د صوفيانو، روحانيونو، د طريقت د مشرانو او نورو صاحب حال خلکو په مناقبو کې د شرقي ژبو ادبيات ډېر کتابونه لري، پښتانه او پښتو ادب هم په دې خصوص کې تر نورو ژبو پاته نه دي، بلکې دغه ډول مناقب ډېر پکښې ليکل سوي چې د ټولو په تفصيل سره راوړل به دلې بې ځايه وي، مگر هغه مناقب چې تاريخي مواد لري او د تاريخ په مطالعه او کتنه کې د هيرولو نه دي، دلې د ياد مناسبت لري، خو د ليکنې د لنډ تنگ چوکاټ له مخې زه دغه ډول مناقب هم ټول نه سواي معرفي کولای او صرف د شېخ رحمکار (۱۰۶۳ ق م)، کاکا صاحب، فقير جميل بېگ، ميا عمر ځمکنی (۱۰۸۴ - ۱۱۹۰ ه ق) او اخون الياس مناقب يادوم.

(۱) مناقب رحمکار^(۱) :

چې شمس الدين بن شېخ زبير (قياس الدين) بن ضياء الدين منظوم کښلي^(۲) په دې مناقبو کې ځينې داسې ټکي ښکاري چې د تاريخ لپاره د ارزښتمنو موادو حيثيت لري د شېخ رحمکار د وفات په باب يې ويلي دي :

تر اتيا کالو قريب	ده حيات درلود مجيب
سن د هجر د حضرت	پوره و هغه ساعت
پوره درې شپېته زر کاله	سن د هجر و کماله
چې خطيب پاس په منبر شه	په خطبه لوستو زړه ور شه
دا خوشحال خټک ويلي	په کتاب کې ما ليدي
چې په حين کې د وفات	د شېخ جي ولي ښک ذات
زه حاضر ومه په ځان	هغه ځای هغه مکان

(۱) د شمس الدين د مناقب شېخ رحمکار خطي نسخه ۲۳۰ مخه په ۱۸۳ نومره د پېښور په پښتو اکاډمي کې خوندي ده. د شېخ رحمکار مناقب په پارسي ژبه جميل بېگ هم ليکلي دي (تاريخ مرصع ص ۵۶۲) چې يوه مخطوطه يې په ملي آرشيډ کې هم سته. په پښتو ژبه تر شمس الدين وروسته غلام احمد نومي هم نظم کړې دي. (فرهنگ ص ۳۵۴)

(۲) شمس الدين له مناقبو سر بېره نور مولفات هم لري ښاغلي رفيع په دوهم ټوک ادبي ستوري کې معرفي کړې دي.

زرناسازي زرفساده دم وهه له عدله داده
 په دا هومره قباحتم دم وهه له شريعت
 په دا هومره رسوايي دم وهه له پارسايي
 الحذر له دې زمان الامان له دې سلطان^(۱)

له دې سر بېره د خوشحال خان د کورنۍ او زامنو په دېوانو کې د شعر په ژبه مور داسې نغوتي او يادوني وينو چې د تاريخي وقايعو د ضبط له پلوه ارزښتمني يادوني دي، لکه د هجري (۱۰۴۴ - ۱۱۰۶ ه ق) ځيني منظومات^(۲) او يا هم د سکندر خان خټک هغه منظوم ليک چې يې اشرف خان هجري ته ليکلی دی^(۳) د خپل ادبي قوت تر څنگه ځيني زمور په تاريخ کې ارزښتمن او مهم نکات هم رانغاړي.

دغه ډول د مصري خان گگياني (۱۱۵۰ ق حدود) په دېوان کې چې کومه قصيده د پردو سپاهيانو د وحشيانه اعمالو او د پښتني کليو د چورولو او لوټولو په باب ضبط ده^(۴) زمور د دولسمې پېړۍ د تاريخ په کښنه کې نه سي هېرېدای او يا هم هغه خبرې چې د انگرېزي استعمار د مظالمو او چال چلند په باب قاسم علي خان اپريدي (۱۲۳۲ ه ق حدود) په خپل کليات^(۵) کې کړي، د ديارلسمې پېړۍ د پښتني مبارزو ځيني تياره گوټونه روښانوي.

(۱) فراقنامه خطي.

(۲) د هجري دېوان د محترم همېش خليل ترتيب او سريزه، ۱۷۱ - ۱۷۹ او نور مخونه ۱۹۵۸ ع کال - پېښور.

(۳) دغه ليک او د سکندر خټک نوري غزلي او قصيدې چې تاريخي او ادبي ارزښت لري د ده د دېوان په هغه مخطوطه کې ضبط دي چې په ۱۱۷۶ ه ق کال د محمدي صاحبزاده لپاره کښل سوې ده. دغه خطي نسخه د مصري خان گگياني د دېوان سره په يوه جلد کې ده او د پېښور د پښتو اکيډمي په کتابخانه کې په (۵) نومره خوندي دي. د سکندر دغه ډول منظومات د ده په چاپي دېوان کې نسته.

(۴) وگورئ! د مصري خان گگياني دېوان ۳۱۹ - ۳۲۱ مخونه د ۱۹۵۹ ع کال د پېښور چاپ.

(۵) د دغه کليات يوه خطي نسخه د پېښور په اسلاميه کالج کې خوندي ده او په دغه کتابخانه کې يوه نومره (۱۹۱۰) ټاکل سوې ده او د دېوان يوه نسخه يې په برتېش موزيم کې هم سته. (د ميکنزي فهرست ص ۸۶)

چي يو ځلي احمدشاه دردران مي له هراته تلوپه لوري د اهران مي ولي پېښ ورته په لږ د مستونگ څرند شه دي پښتون څره غيرت و ورته ږند شه هک حيران شه احمدشاه په دغه کار کي بل پرې ژمی راغی ډېر په دند و کار کي باري دی عجب پښتو غيرت نیولی نه پرېږدم زه دا عالم داسي ناولی

چي جمع مه ادا کړله ترپنه لاندي زه په خان سوم زمانيت د خاطر دا و چي زیارت به د صاحب چي زما د مندڼ پوله چي دا اوس د ده روضه ده چي رسید سوو تر دې ځايه جنازه مو کوزه کړله جنازه نه خوزبدله جنازه مي را اخیسته و مطلب ته شتابان سوم چي وماوته پيدا و په میره کرم عجایب شېخ صاحب وي زره قبوله په ښه شان عجیبه ده واړه ستري شوو ښکرایه موږه خپله دمه کړله موږه ډېره خواري کړله

شريف نومی شاعر^(۱) چي د اخون الياس (۱۰۸۶ ق م) کوم مناقب (۱۳۲۱ ق تالیف) نظم کړي او يوه قديمه نسخه يې ما ليدلې، د دې مناقبو ځای ځای په تاريخي پېښو څرگندوني موندلي کيږي.

(۳) شاهنامې او جنگنامې او نور دې ته ورته منظوم آثار:

د موجود معلوماتو له مخي د پښتو ادب په تاريخ کي د شاهنامو کښل په دولسم قرن کي پيل سوي دي. حافظ مرغزي (۱۱۲۶ هـ ق زوکړی) په ۱۱۷۶ هـ ق کال احمدشاهي شاهنامه نظم کړه^(۲) تر دې وروسته تر څورلسم قرنه ما د پښتو په ادبي تاريخ کي د شاهنامې څرک نه دی ايستلی خو په څورلسم قرن کي احمدگل (۱۲۵۸ - ۱۳۱۰ هـ ق) د امير عبدالرحمن (۱۳۱۹ هـ ق م) شاهنامه نظم کړېده^(۳).

په جنگنامو کي هغه جنگنامې چي د پښتني تاريخ په کښلو کي د موادو په توگه ښه ارزښت لري هغه دي چي د پښتنو د ملي مبارزو په دوران کي پښتو ناظمانو او شاعرانو جوړي کړي دي، ددغه ډول جنگنامو په لړۍ کي دوې متاخري جنگنامې يوه د صاحب الدين خټک جنگنامه چي د "فېروز نامه"^(۴) په نامه يادېږي او بله هم د دلاور طالب عمرخېل د

دغه ډول همدغه شمس الدين مناقب جميل بېگ^(۱) هم نظم کړی دی د دې مناقبو ډيري پېښي که څه هم په رواياتو مېنی دي خو په تاريخ کي نه سي هېرېدای، په دغو مناقبو کي د کندهاري غلجي خان د آسونو د تجارت قصه او بيا له جميل بېگ سره د ده ليدنه او بيا بيرته کندهار ته د هغه تگ او ... ټولي داسي خبري دي چي د محقق لپاره د غور وړ مواد گڼل کيږي. دادين^(۲) چي د ميا عمر څمکني مناقب يې د ۱۲۱۹ ق د ذوالحجې په آخر کي نظم کړي^(۳) د ميا عمر د خوارقو او عاداتو د ښوولو تر څنگه ځيني تاريخي وقایع هم ضبطوي لکه: د احمدشاه بابا د مستونگ د فتحي بيان چي څو بيته يې دا دي:

(۱) د شمس الدين د مناقب جميل بېگ يوه خطي نسخه له پوهاند دكتور جاويد سره او بله يې د پېښور په پښتو اکيډمي کي سته، ښاغلي رفيع يې متن چاپ ته آماده کړی دی. جميل بېگ د خوشحال خان سکنی ورور و، قبر يې په تنگاړو کي دی، او زیارت يې په فقير بابا مشهور دی، د زیارت پر لوجه يې کښلي سوي دي: "روضه مبارک حضرت فقير صاحب جمال خان برادر حقيقتی خوشحال خان خټک المعروف به فقير صاحب چشتی بتاريخ يازدهم جمادی الاول ۱۱۱۶ هـ ... واصل الی الحق شد."

(۲) پښتانه شعراء ج ۴، ص ۹۸۴ - ۹۸۶، ۱۳۵۷ ش کال، پښتو ټولنه.

(۳) د دغه مناقب يوه خطي نسخه له ښاغلي سلیمي کندهاري سره سته. (وگورئ!)

زېری د ۱۳۵۵ کال ۴۲ گڼه د ۱۳۵۶ کال ۷ گڼه.

(۱) تېر هېر شاعران ص ۲۵۲ د ۱۹۶۳ ع کال د پېښور چاپ.

(۲) احمدشاهي شاهنامه لومړی ځل په ۱۹۶۵ کال ۲۰۶ مخه د پېښور پښتو اکاډمي خپره کړه، فاضل استاد پوهاند رشاد پر دغې شاهنامې د پېښور تر چاپ دمخه ميسوټ کار کړی و، او زيات شروح او تعليقات يې پر کښلي وو.

(۳) فرهنگ زبان و ادبيات پښتو ج ۱ ص ۲۲.

(۴) د فېروز نامې خطي نسخه په ۱۱۳۵ ق کال کښل سوې اصل يې ۱۵۸ مخه او نقل يې ۱۷۲ مخه دی نقل يې د پښتو نوميالي ليکوال همېش خليل د چاپ لپاه تيار کړی دی.

"مغل خان جنگنامه" د تاريخي موادو په لحاظ غني دي. (د دې جنگنامې يوه نسخه د علومو اکاډيمۍ په کتابخانه کي سته). ښاغلي رفيع کار پر کړی دی.

د صاحب الدين خټک فېروزنامه د کتاب د محتوياتو له مخي د سکھانو سره د هغه مهال د خټکو د يوه مشر فېروز خان خټک^(۱) د جنگ حالات بيانوي، د فېروز نامې څو بيتونه دا دي:

رنجيتی نومی کافر دی	مخ يې ورک شه لوی مضر دی
په يوې سترگي معذور دی	يا دجال دی يا يې زوی دی؟
دی يو سکھ و په ماجي کي	لکه مات لوښی پجی کي
نه يې قدر نه يې قار و	د دريو کليو يو سردار و
زور يې کم حکم يې سست و	هر دښمن پرې بالا درست و
چي بادشاه به لاړ لاهور ته	دی به وتښت و بل لور ته
توان به يې نه لیده د جنگ	نور به يې خان کړو نو په څنگ

دغه راز دلاور طالب د مغل خان په منظومه جنگنامه کي له انگرېزانو سره د دغه پښتانه د مبارزو او جنگونو قصې او واقعي بيان کړي دي.

د سپيني هغه حماسيات چي د ۱۳۵۵ ق په حدودو کي پر هرات باندي د پردي تاراک په زمانه کي ويل سوي ټول هغه نظميات دي چي د خپل ادبي ارزښت تر څنگه ملي او تاريخي ښېگڼي هم لري او د دغه پردي تاراک او د هرات د مېړنيو خلکو د دفاع او مېړاني په خصوص کي ښې خبري ځني تر لاسه کيږي^(۲).

سربېره پر دې د پښتو ادبيات ځيني نور منظوم کتابونه هم لري چي د ځينو نورو مقاصدو لپاره کښل سوي خو د مطالبو په ترڅ کښي ځيني مهم مطالب هم راغلي وي چي د يوې دورې د تاريخي وقايعو په څرگندونه کي د

(۱) د دېوان امرنات په ظفرنامه رنجيت سنگه طبع لاهور کي مي د فېروز خان نوم ونه موند (فهارس و - ز مخونه) خو پر هار و بهار باندي د دارمستتر د نوټونو په ۱۱ - ۱۲ مخونو کي د ده او د ده د زامنو نومونه ياد سوي دي.

(۲) پښتني مېرمني ص ۷۴ - ۸۰، ۱۳۲۳، پښتو ټولنه.

مؤرخينو او تاريخ د پلټونکو په درد خوري له دغه ډول آثارو څخه يو هم د ملا مست (۹۵۰ ه ق حدود) سلوک الغزاه دی چي د ځينو پيښو او جنگونو په باب ښه معلومات لري.

لور ما څو کتابونه او ادبي منظومې، صرف د مثال په نيامت يادي کړې که نه وي زموږ د فولکلوري، اولسي او کتبي ادب ډيري پاني ځيني مهمي تاريخي څرگندوني لري چي مؤرخ يې د تاريخي ليکلو پر وخت نه سواي هېرولای.

روايات او شفاهي څرگندوني:

د پښتنو مختلف قبایل، عشاير او نوري ورې خانگي د خپلو شجرو په مورد کي ځيني شفاهي او روايي معلومات لري چي زياتره يې په انسباو او تاريخونو کي هغسي نه وي نو په همدې اساس زموږ د مختلفو قبایلو دغه روايي شجرې او د دوی د لېږد او کورنيو په باب د دوی خپل معلومات هم بې ځايه او بې گټي نه دي همدارنگه زموږ خلک د ځينو مهمو تاريخي وقايعو په باب هم روايتي مالومات لري، چي که راټول او اضافات ترې حذف سي نو زموږ د ملي تاريخ په کښلو کي د يوې منبع په توگه له پامه نه سواي غورځېدای.

د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي دغه رساله به وکړای سي چي د مؤرخينو، د افغانستان او پښتنو د تاريخ څېړونکو ته د ماخذ او څېړني په خصوص کي گټوري لارښووني وکړي، ډېر تاريخي کتب به وروښيي. دغه رساله له تاريخ څېړونکو او پلټونکو سره له مرستي سرېره د پښتو د ادبي تحقيقاتو له پلوه هم ارزښت لري ځکه ځيني داسي پښتو تاريخ کتب يې هم زا معرفي کړي چي تر اوسه بل ځای يې چا يادونه نه وه کړې.

لوی استاد ته دي خدای ﷻ صحت او عمر ورکي، چي خپلي نوري مفيدي تاريخي، جغرافي، ادبي او علمي څېړني پر پښتنو ولوروي او پښتانه يې د علم له فيضه مستفيد سي.

سلېمان ماکو د (تذکره الاولیاء) لیکوال

سلېمان د بارک خان زوی په قوم ماکو صابزی د (۶۰۰ هـ) په شاوخوا کي د کندهار په ارغسان کي اوسېدی. دا مؤرخ، سیاح او گزند سپری و، دی په خپله لیکي چي په (۶۱۲ هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځېدم او د لویانو مراقد مي لیدل او پلټل.

داسي ښکاري چي سلېمان تر دغه مفید او گټور سفر وروسته موفق سو چي د پښتنو د نوموړو بزرگانو په احوال کي یوه (تذکره الاولیاء) ولیکي او د دوی ویناوي او اشعار په دې کتاب کي خوندي کړي.^(۱) دا کتاب متاسفانه اوس ورک دی خو لومړي اته مخه یې ما تر ۱۳۱۹ ش کال دمخه خوشبختانه په کندهار کي وموندل او د هغو مخو عکسونه مي د کابل په سالنامه او په پښتانه شعراء لومړي ټوک کي خپاره کړل.

سلېمان ماکو د پښتنو پخوانی مؤرخ دی او د ده د نفیس او گټور کتاب دغه څو صفحې د پښتو د ژبي او رجالو د تاریخ لپاره داسي مفیدي ثابتې سوي چي د ادب او پښتو تاریخ به یې تر ابده مرهون وي.

سلېمان ماکو پوه سپری او سترگه ور مؤرخ ښکاري، دی د هر پښتانه لوی او نومیالي سپري سوانح او احوال لیکي، وروسته یې د شعر او وینا نمونې هم راوړي، نو د ده کتاب یوازي د ولیانو تذکره نه، بلکي د پښتو د شعر او ادب یو ډېره گرانېها مرقع هم ده، وگورئ ذکر سوي سالنامه او د پښتانه شعراء لومړی ټوک.

شېخ کټه د (لرغوني پښتانه) لیکوال

دا مدقق مؤرخ او د پښتنو د یوې خوار لويي علمي او ادبي کورنۍ رکن د شېخ یوسف زوی او د شېخ متي لمسی دی. شېخ متي هغه لوی او معروف د پښتنو نوموړی دی چي په کلات بابا مشهور او اوس یې هم مرقد د کلات پر غونډۍ دی. شېخ متي عارف او عالم او ادیب سپری او په پښتو کي یې په علم او عرفان ډېر شهرت درلود.^(۱) شېخ متي خپلې کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان په ارث پرېښوول او یو کتاب یې هم ولیکه، چي (د خدای مینه) یې نوم و. د ده ځیني اشعار هم پښتنو مؤرخینو رانقل کړي دي.^(۲)

په دې کورنۍ کي وروسته ډېر علماء، مؤرخین، عرفاء، پیدا سول چي مور یې د روښان او دروېزه او خوشحال خان د علمي کورنۍ په څېر د پښتنو یوه بله لوړه علمي او عرفاني کورنۍ گڼلای سو. په دې مقاله کي زما وظیفه ده چي د دوی تاریخي کتب او خدمتونه ولیکم، نوري علمي او ادبي پلټني یې بېل لیکونه غواړي. شېخ یوسف د شېخ متي تر مړیني وروسته د ده پر علمي او ادبي او روحاني مسند کښېناست او اوه زامن یې درلودل چي له دوی څخه شېخ کټه ډېر مشهور سو او د ده مور بي بي مراد بخته نومېده، چي په خټه زمنده وه.^(۳) دې نوموړي عالم د پښتنو د رجالو او مشاهيرو په تاریخ کي یو نفیس کتاب وکیښ چي نوم یې و (لرغوني پښتانه) دا کتاب پښتو و، او د پټي خزاني مؤلف محمد هوتک ډېر ځله دا کتاب یادوي او داسي ښکاري چي د دغه مؤرخ یگانه ماخذ هم دغه و. د شېخ کټه د ژوندانه وخت نه دی ښکاره، خو د پټي خزاني په روایت د ده نیکه شېخ متي په (۶۸۸ هـ) وفات سوی دی، ځکه چي د مؤرخینو په اتفاق یوه پېړۍ درو پښتو

^(۱) مخزن افغاني قلمي ص ۲۵۴.

^(۲) پټه خزانه د کابل طبع.

^(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۵.

^(۱) د سلېمان ماکو د تذکرې مقدمه.

شېخ قاسم د (تذکره اولیاء افغان) لیکوال

دا عارف او عالم هم د شېخ متی له علمي کورنۍ څخه دی، چې پلرونه یې شېخ کټه ته داسې رسي: قاسم د شېخ قدم زوی د محمد زاهد لمسی د میرداد کړوسی د شېخ سلطان کوسی او لکه دمخه چې ذکر سوه سلطان د شېخ کټه زوی و.^(۱)

د شېخ قاسم مور نېکبخته نومېده، چې د شېخ الله داد مموزي لور او د پښتو شاعره او ډېره لویه عارفه وه چې محمد هوتک د دې اشعار رانقل کوي او لیکي چې په (۹۵۱ هـ) د شېخ قدم په نکاح راغله او په (۹۵۶ هـ) یې شېخ قاسم و زېږاوه او په (۹۶۹ هـ) یې (ارشاد الفقراء) نومی کتاب ولیکه. د دې کتاب نسخه د محمد په روایت د ده پلار داود خان هوتک لیدلې وه.^(۲) او علاوه پر دغه محمد هوتک د (اولیای افغان) له کتابه چې شېخ امام الدین متی زي لیکلی دی هم د دې عالمي مېرمنې احوال را نقل کوي. نعمت الله لیکي چې شېخ قاسم د شېخ عبدالقادر جیلاني رحمته الله علیه د اولادې له میردانو څخه وو، او د (۹۵۶ هـ) کال په پسرلي د بدنی رود پر غاړه (د پېښور مشرق ته) وزېږېد او په (۱۰۱۶ هـ) وفات سو.^(۳)

شېخ قاسم په پېښور کې په معرفت او روحانیت مشهور سو او ډېر کلک نفوذ یې وموند، د میرزا محمد حکیم مامورین ځني وېرېده او ویې غوښتل چې دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پېښور حکمران و او د شېخ قاسم د وژلو نیت یې وکړ، شېخ مجبور سو له پېښوره کندهار ته ولاړ او له دې ځایه د حرمینو په زیارت مشرف او په قادریه طریقه کې داخل سو. تر دې وروسته بیرته د پېښور د واوي ته راغی

^(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

^(۲) پته خزانه قلمي ص ۹۸.

^(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۷.

لپاره مقررې ده نو باید د شېخ کټه د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰ هـ) شاوخوا وگڼل سي. د شېخ کټه اولاد که څه هم د پېښور په شمالي لتو کې پراته وو، مگر داسې ښکاري چې په خپله دی سیاح سړی و، ځکه محمد هوتک په ښکاره لیکي چې شېخ کټه د محمد بن علی البستي کتاب تاریخ سوري په بالشتان کې لیدلی و^(۱) بالشتان یا والشتان خود غور مشهور ښار و، چې په (۱۳۹ هـ) امیر پولاد سوري نیولی و^(۲) چې د بیهقي په ضبط گوروالشت^(۳) او د منهاج سراخ د طبقات ناصري په یوه نسخه کې غوروالشت راغلی دی^(۴) او دا ښار د تکیناباد (د اوسني کندهار حدود) او د غور د مندیش تر منځ پروت و، او د سیستان په تاریخ کې هم والشتان ضبط سوی دی^(۵) نو چې شېخ کټه والشتان ته راغلی او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکاري چې د وطن شرقي او جنوبي خواوي به یې هم کتلي وي.

د شېخ کټه نفیس تاریخي کتاب (لرغوني پښتانه) چې له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نسته، داسې څرگندېږي چې دغه نفیس کتاب د محمد هوتک لاس ته ورغلی و او د پتي خزانه مهمه ادبي برخه هم له دغه کتابه اقتباس دی. خوشبختانه محمد دا هم لیکلي دي چې د شېخ کټه مهم تاریخي ماخذ هم "تاریخ سوري" وو چې زه به یې بېل ذکر وکړم. د شېخ کټه د اولاد په خصوص کې خوشبختانه خواجه نعمت الله هروي مفصلاً کښلي دي چې ده اته زامن درلوده: د زلو معدورزی له نسه، سلطان ثابت، حاجي، سلېمان، ممی له دوهمي ماینې څخه چې دغه هم زلو نومېده. په خټه اکازی-یوسفزی: ابراهیم، ملک، پاچي.^(۶)

^(۱) پته خزانه.

^(۲) تاریخ سوري د پتي خزانه په حواله.

^(۳) بیهقي ص ۶، ۷.

^(۴) د راورتي حواشي پر انگلیسي طبقات ناصري.

^(۵) تاریخ سیستان ص ۲۰۶ - ۲۰۸.

^(۶) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

هغه کتب چې د شېخ امام الدين ماخذ دي او د خپل "تاريخ افغاني" په مقدمه کې راوړي دي دا دي: روضه الاحباب، مجمع الانساب، اصناف المخلوقات، تواريخ ابراهيم شاهي د مولانا مشتاق، د خواجه احمد نظامي تاريخ، د شېرشاه احوال چې شېخ عباس سرواڼي کښلي دي، اسرار الافغاني^(۱) له دغو کتابو څخه ځيني ماته معلوم او ځيني ورک دي.

﴿ ۵ ﴾

محمد بن علي البستي د (تاريخ سوري) خاوند

دا مؤرخ هم د وطن له هغو ليکوالو څخه دی چې متاسفانه د ده احوال او کتاب هم تر اوسه لاس ته نه دي راغلي، فقط د پټي خزاني له انکشافه سره دا راته معلومه سوه چې دې مؤلف او مؤرخ يو کتاب د (تاريخ سوري) په نامه کښلی و او د سوريانو د سلطنت احوال يې د اسلام له ابتداء څخه پکښي ليکلي وه. د محمد بستي د ژوندانه وخت او احوال هم نه دي معلوم. فقط دوني ويلاي سو چې دی د بست د تاريخي بناو اوسېدونکی و ځکه چې د ده کتاب شېخ کټه په بالشتان کي کتلی او په خپل کتاب لرغوني پښتانه کي يې مهم مطالب ځني اقتباس کړي دي، نو دا په ټينگه ويلاي سو چې د شېخ کټه تر عصر يعني د (۷۵۰ هـ) دمخه محمد بستي ژوندی و او په دغه عصر کي هم د ده تاريخ سوري ډېر شهرت درلود ځکه چې شېخ کټه له دغه کتابه ډېر مفيد مضامين را اخیستي دي.

محمد هوتک چې د پټي خزاني ليکوال دی د پښتو ځيني مهم او گرانې پخواني ادبي آثار له لرغوني پښتانه څخه را اخلي او دا هم وايي چې د لرغوني پښتانه مؤلف له تاريخ سوري څخه را نقل کړي دي، په پټه خزانه کي دغه لاندیني تاريخي او ادبي مواد د لرغوني پښتانه په ذريعه له تاريخ سوري څخه را نقل سوي دي.^(۲)

^(۱) د تاريخ افغاني قلمي نسخه.

^(۲) د مخو عدد د پټي خزاني د قلمي نسخې دی.

او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينگ کړ او په شېخ قاسم سلېماني مشهور سو. د مغولو پاچهانو بيا دا شېخ نه پرېښود، د عيسی نومي په چغلی اکبر پاچا دی لاهور ته وغوښت خو شېخ قاسم په لاهور کي تر پېښور لاريات نفوذ وموند نو جهانگير دی د چنارگر په کلا کي بندي کړ، او هم هورې له دنيا څخه تېر سو، او مزار يې هم تر اوسه هورې مشهور دی. شېخ قاسم مؤلف او مؤرخ هم دی، د ده تاريخي کتاب (تذکره اولياء افغان) دی^(۱) چې د پښتنو روحانيونو احوال يې پکښي ليکلی و، دا کتاب متاسفانه ورک دی او تر اوسه يې په گنډ خانو کي درک هم نسته او نه له چا څخه ماليدلی دی.

﴿ ۴ ﴾

شېخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکونکی

شېخ امام الدين محمد عنایت الله د شېخ کبير بالا پير زوی او د شېخ قاسم لسمی دی چې د شېخ کبير له (۱۲) زامنو څخه دی ډېر شهرت لري، د دوشنبې په ماښام غره د محرم (۱۰۲۰ هـ) د پېښور په بدنۍ کي وزېږېد، مور يې تاج بي بي د ملک دروېز لور او د خليلو له مشهورې کورنۍ څخه وه. شېخ امام الدين هم د خپلي کورنۍ د نورو خلکو په ډول علمي او روحاني نفوذ وموند او د چهارشنبې په ماښام ۲۳ د محرم (۱۰۶۰ هـ) له دنيا څخه ولاړ او په پېښور کي ښخ سو.^(۲)

دې شېخ يو تاريخي کتاب (تاريخ افغاني) د پښتنو پر احوال او تاريخ په پارسو وليکه، چې قلمي نسخه يې د کابل په ارگ کي وه، د کتاب له مقدمې څخه ښکاري چې شېخ امام الدين سترگور مؤرخ دی او د خپل کتاب تر ليکني دمخه يې د پښتنو ډېر مهم تاريخي کتب لوستلي او د خپل کتاب د ماخذ په ډول يې استعمال کړي دي.

^(۱) تذکره الابرار ص ۱۸۳ - ۱۸۴، مخزن افغاني ص ۲۶۰.

^(۲) مخزن ص ۳۰۹ - د ميا نعيم د قلمي دېوان خاتمه.

احمد بن سعيد اللودي د (اخبار اللودي) ليکونکی

دا مؤرخ له هغو خلکو څخه دی چې تر پټې خزاني دمخه مونه پېژاند، نه يې کتاب راته معلوم و.

محمد هوتک ليکلي دي چې کامران خان په (۱۰۳۸ هـ) خپل کتاب کلید کامراني وکينډ او په دغه کتاب کې يې د احمد لودي له کتابه د ملتان د لودي پاچهانو احوال نقل کړ، احمد د سعيد لودي زوی په (۶۸۶ هـ) يو کتاب کينلی و چې نوم يې و (اعلام اللودي في اخبار اللودي) د محمد هوتک په قول دغه کتاب د کامران خان په لاس کې و او په کلید کامراني کې يې نقل خني کړی دی.^(۱)

د محمد هوتک له بيانه چې د کلید کامراني په ذريعه يې له اخبار اللودي څخه نقل کړی دی داسې ښکاري چې احمد بن سعيد خپل کتاب د پښتنو پخوانو لودي پاچهانو پر احوال ليکلی دی، دغه کورنۍ د پښتنو مشهور پاچهان دي چې د الپتگين او سيکتگين له وخته (۳۵۱ - ۳۶۰ هـ) يې پر ملتان پاچهي کوله، لومړی پاچا يې شېخ حميد لودي و چې تر ده وروسته د ده زوی پاچهي کړله، د سلطان محمود په عصر کې له (۳۹۰ تر ۴۰۱ هـ) چې ملتان يې نيو، د نصر زوی ابو الفتح له دغې کورنۍ څخه پاچا و، پټه خزانه په لوړو حوالو بل سړی هم له دغې کورنۍ څخه رانيسې چې شېخ رضي نومېده او د شېخ حميد وراره و، د شېخ حميد د زوی نوم متاخرو مؤرخينو (نصير) کينلی ددی مگر د گرديزي زين الاخبار نصر بېله (ي) راوړی دی، په پټه خزانه کې هم دغه نوم د کلید کامراني او اخبار اللودي په حواله نصر کينل سوی دی، له دې څخه معلومېږي چې اخبار اللودي هم لکه گرديزي موشق کتاب و محمد قاسم فرشته لومړی مؤرخ دی چې د شېخ حميد لودي کورنۍ پښتانه بولي او د دوی جگړې له سلطان محمود سره

۱. د پښتو ډېر پخوانی شعر او د جهان پهلوان امير کروړ سوري احوال له ۱۵ مخه تر ۱۷.

۲. د شېخ اسعد سوري احوال او اشعار له ۱۸ مخه تر ۲۱.

۳. د ښکارندوی احوال او اشعار له ۲۱ څخه تر ۲۵.

گويا په پټه خزانه کې د پښتو قديمه ادبي ذخيره ټوله د شېخ کټه په نقل له تاريخ سوري څخه را اخیستل سوې ده او دا راته څرگندوي چې تاريخ سوري يوازي د حربي او سياسي پښتو تاريخ نه و بلکې ادبي رنگ يې هم درلود، او محمد بن علی البستي ډېر باخبره او سترگه ور مؤرخ و، ځکه چې ده د پاچهانو احوال او حربي او سياسي وقايع رانقل کړي او هم يې د دوی د کلام نمونې راوړي دي، هغه قسايد يې په خپل کتاب کې ساتلي دي چې د غوري پاچهانو په دربارو کې به په پښتو ويلې کېدې، له دې څخه ښکارېږي چې تاريخ سوري د سوريانو او غوريانو د عصر يو ادبي او سياسي او حربي تاريخ و که څه هم د دغه تاريخ ژبه واضحاً د پټې خزاني له بيانو څخه نه ښکارېږي، مگر له لوړو اقتباساتو څخه دا څرگندېږي چې تاريخ سوري بايد په پښتو ژبه ليکل سوی وي، ځکه چې درې مهم پښتو شعرونه شېخ کټه ځني رانقل کړي دي. د تاريخ سوري نسخه اوس غالباً په دنيا کې نسته او د پښتو دغه غوره کتاب لکه نور علمي او ادبي آثار ورک دی. مگر پټې خزاني خوشبختانه د دې گرانې کتاب نوم او مؤلف او ځينې اشعار او مطالب د لرغوني پښتانه په ذريعه نقل کړي او را ساتلي يې دي.

تر اوسه چې زه معلومات لرم، د دنيا په کتب خانو کې د دې نفيس کتاب کم درک نسته که کم وخت پيدا سي يا يې څرک وموندل سي نو به په رښتيا د پښتو ژبې يو گرانې تاريخي او ادبي اثر لاس ته راغلی وي، پښتانه زلمي دي هر کله تلابن او پلټنه کوي دا خبره هم بايد هېره نه کړو چې راورټي مستشرق د احمد شاه بابا تر عصر وروسته يو تاريخ ميندلی و چې نوم يې تذکره الملوک و د دې کتاب په ماخذو کې يو کتاب "تاريخ سلاطين سوريه" هم دی.^(۱) مگر دا نه سو ويلای چې دغه سوريه هغه د محمد بن علي تاريخ دی که بل؟

(۱) د پښتو گرامر مقدمه ص ۹.

(۱) پټه خزانه قلمي ص ۳۰.

دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکي

دوست محمد د بابر خان زوی او د پښتو شاعر او مؤرخ دی چې په (۹۱۲ هـ) هرات کې و او په (۹۲۹ هـ) یې غرغښت نامه نظم کړه او د دغه نامور پښتون د ژوندانه احوال او حکایات یې پکښې وکتل، محمد هوتک دغه کتاب لیدلی و او لیکي چې دا یو درسي کتاب و کوچنو به لوست.^(۱)

دوست محمد لیکلي دي چې زما پلار بابر خان (تذکره غرغښت) نظم کړې وه چې پلار مې مړ کېده زه نه وم، وروسته چې راغلم دغه کتاب ضایع سوی او له منځه تللی و مگر زما یې اکثر مضامین په یاد وو، روایات مې ټول ویلي وو هغه روایات و قصص ما بیرته ټول نظم کړل او نوم مې (غرغښت نامه) کېښېو. غرغښت نامه د محمد هوتک په لاس کې وه، په پټه خزانه کې یې یو حکایت ځنې رانقل کړی دی، او هم یې د زرغون خان نورزي احوال له غرغښت نامې څخه کښلي او د دغه مرحوم شاعر یو مثنوي ساقي نامه یې هم له غرغښت نامې اقتباس کړې ده.^(۲) داسې ښکاري چې دوست محمد کاکړ سیاح او گرزند سړی و، ځکه په (۹۱۲ هـ) چې هرات له تې په کجران کې یې د زرغون خان دېوان له ملا ایوب تیسنی څخه موندلی او د دغه شاعر احوال او اشعار یې ځنې رانقل کړي وو.^(۳) د پټې خزانې له مقتسباتو څخه دا استنباط کولای سو چې غرغښت نامه یو ادبي موثق تاریخ وو چې د غرغښت له احواله ماسوا د نورو شاعرانو او رجالو احوال او اشعار هم پکښې وو، افسوس چې دغه کتاب هم لکه نور گرانېها د پښتو ادبي او تاریخي آثار له منځه ورک دي او فقط پټه خزانه یې د ځینې مرغلرو سراغ راکوي.

^(۱) زرغون خان د غرغښت نامې په قول په (۸۹۱ هـ) په هرات کې وو او په (۹۲۱ هـ) د کندهار په دیراوت کې وفات سو. (پټه خزانه)
^(۲) پټه خزانه.
^(۳) پټه خزانه.

لیکي^(۱). وروستني مؤرخین لکه شهرمحمد^(۲) او حیات خان^(۳) او انگرېز ملیسون^(۴) هم د فرشته له قوله سره سم دغه کورنۍ پښتانه گڼي، پخواني مؤرخین د دوی له قومیته څه نه وايي، مثلاً گردېزی^(۵) او بن اثیر^(۶) او ابن خلدون^(۷) ټوله د سلطان محمود او د دوی جگړې او د دغې کورنۍ د الحاد کیسې ذکر کوي خو داسې نه وايي چې دوی څوک وو پښتانه وو که یه؟ د اوسنۍ زمانې محقق لیکوال علامه سید سلېمان ندوي هندي لیکي چې: د دې کورنۍ په پښتنواله کې شک دی، ځکه چې محمد قاسم فرشته دوی بې له کمه سنده پښتانه گڼلي دي، خو دوی اصلاً عرب او د جلم بن شیبان عربي نژاد حکمدار له نسله دي چې تر (۳۴۰ هـ) وروسته د ملتان لومړي قرمطي پاچا دی^(۸)، د پټې خزانې تر انکشاف دمخه یقیناً د دې کورنۍ په افغانیت کې اختلاف وو، ځکه چې فرشته هم خپل سند نه دی ښوولی، او لکه علامه سید سلېمان ندوي چې لیکي د دوی نومونه هم ... عربي دي، مگر دغه تاریخي اشتباه د پټې خزانې له لیدلو څخه هیسته کیږي، ځکه دا کتاب د اخبار اللودي په حواله د دغې کورنۍ د دوو تنو نصر او رضي پښتو اشعار رانقل کوي او دا ثابتوي چې دوی پښتانه او ژبه یې هم پښتو وه او اخبار اللودي د دې مشهورې کورنۍ تاریخ و چې متاسفانه اوس ورک دی، او که پټه خزانه نه وای پیدا سوې دغه تاریخي حقایق به هم مکتوم پاته وو او د ملتان لودي کورنۍ به عربي کېدله.

^(۱) فرشته ص ۱۷ - ۲۷.

^(۲) خورشید جهان ص ۶۷.

^(۳) حیات افغاني ص ۴۵.

^(۴) تاریخ افغانستان ص ۴۴.

^(۵) زین الاخبار ص ۵۵.

^(۶) الکامل ج ۱ ص ۱۳۲.

^(۷) ابن خلدون ج ۴ ص ۳۶۶.

^(۸) تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸.

شېخ بستان برېڅ د (بستان الاولياء) لیکونکی

د دې موزخ او شاعر احوال محمد هوتک هسي کنبلي دي: شېخ محمد بستان په قوم برېڅ په بنوراوک کي يې کور وو، د ده پلار محمد اکرم د خدای ولي و او د بنوراوکه راغی د هلمند پر غاړه په يوه کوډله کي اوسېد، شېخ بستان په خواني ولاړ هندوستان ته او هلته به بنار په بنار گرځېد، هغه وخت چي وطن ته راغی په (۹۹۸ هـ) يې د اولياء الله په بيان د بستان الاولياء کتاب وکيښ او زما پلار (داؤد خان) دغه کتاب په بنوراوک کي د حسن خان برېڅ په کور کي ليدلی و، چي په دې کي شېخ بستان د ډيرو پښتنو اولياوو حالونه او کرامتونه کنبلي او ډېر ډېر اشعار يې هم رانقل کړي و له نورو شاعرانو او خپلو شعرو څخه...^(۱) د محمد هوتک له دغه بيانه تاسي په ښه ډول معلومولای سئ چي بستان الاولياء فقط د روحانيونو تاريخ نه و، بلکه د پښتنو د رجالو اشعار او احوال هم له بستان الاولياء څخه را نقل کوي^(۲) او دا خبره ښه زبادوي چي دغه کتاب د پښتو ادبي تاريخ هم و.

نعمت الله هروي چي د شېخ بستان معاصر دی، د ده شرح حال په مخزن کي ليکي چي ځيني جملې يې دا دي:

"آن احسن عباد الله شيخ بستان بريخ در ابتداي جوانی از روه به هندوستان آمد، در قصبه سمانه سکونت اختيار کرد، و خود را در لباس تجارت مخفی میداشت. وياندرک دست مایه بيع و شکر میکرد... و چشمان شریفش هر گز از اشک خشک نبود... و اکثر اوقات اشعار پښتورا بصورت حزين دردناک که سنگ را بگریه آرد میخواند... کمترین محرر این تاریخ در سفر در پاکه کرده بود، در خدمت ایشان رفیق بود شب و روز

(۱) پته خزانه ص ۲۸

(۲) پته خزانه ص ۲۶

اکثر خوارق بنظر دزامد... چون معاودت نمود به احمد آباد گجرات رسیدند روزی بمن فرمودند که وقت من به آخر رسیده و بیماری اسهال عارض شد به تجهیز و تکفين خواهی پرداخت... بعد بتاریخ (۱) شهر ربیع الثانی روز جمعه (۱۰۰۲ هـ) بعد از نماز ظهر به محبوب اصلی واصل شد...^(۱)

د نعمت الله دغه بیان چي د ده مشاهدات دي د شېخ بستان عرفاني او ادبي مقام راښيي، نور احوال او اشعار يې هم خوشبختانه پتي خزاني راساتلي دي.

علي محمد کندهاري د (حالنماي) لیکوال

دا سړی د ابوبکر کندهاري زوی او غالباً په قوم شينوار او د پير روښان د کورنۍ مخلص او خادم و، په خپله بايزيد روښان (۹۳۱ - ۹۸۰ ق حدود) خپل حال په پارسي ژبه په حالنامه کي تر (۹۸۰ ق) دمخه کنبلی و، خود (۱۰۵۰ ق) په شاوخوا کي علي محمد چي خان د روښان د کورنۍ خدمتگار او مرید بولي، حالنامه يې نوې تحرير او بشپړه کړه او د روښان د کورنۍ د نورو رجالو احوال يې ورزيات کي. د هند د علي گر په کتابخانه کي د حالنامې يوه خطي نسخه سته چي (۵۲۶) مخه ده او دا کتاب مور ته د روښاني نهضت ارزښتمن معلومات راکوي.

اخوند دروېزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) لیکونکی

مشهور عالم دی چي د زرم هجري کال په شاوخوا کي ژوندی و، د جيون بن جنتي له نسله او پلار يې گدانی د سعدي زوی نومېدی، دوی په خپله په کندز کي اوسېدل خو دروېزه شرقي غرو ته راغی د ملک دولت

(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۲۵۰

کامران خان سدوزی د پښتنو له خورا نوموړو خلکو څخه دی او د دوی کورنۍ په کلو کلو پر کندهار حکمراني او پاچهي کړېده، د کامران خان پلار هغه معروف سډو خان دی چې د سدوزو د پاچهانو تېر ټول د ده اولاد دی، د سډو پلار عمر خان و، د عمر پلار معروف بن بهلول بن کانهي بن بامی دی چې دغه خلک په کندهار کې ډېر مشهور وو د سډو پلار عمر د صفویانو په عصر کې د کندهار مرزبان او واکمن و، په خپله سډو خان د (۹۶۵ هـ) په ذیحجه کې زوکړی او (۷۵) کاله ژوندی او د کندهار واکمن و سډو پنځه زامن درلودل: خواجه خضر خان، مودود خان، زعفران خان، کامران خان، بهادر خان^(۱) لکه له پټې خزانه څخه چې ښکاره سوه، کامران خان عالم او مؤرخ او لیکوال واکمن و، د سډو خان تر مرگ وروسته د ده مشر زوی خضر خان پر کندهار واکمن سو، او تر ده وروسته یې زوی چې خداداد سلطان نومېدی د اورنگزېب له درباره هم د کندهار په حکمډاري پېژندل سوی و، د خضر خان بل زوی شېرخان نومېدی چې لوی احمد شاه بابا رحمته الله علیه د ده له پښته دی.

کامران خان د شاه جهان مغولي پاچا معاصر و (۱۰۳۷ - ۱۰۷۶ هـ) او د هغه پاچا سره یې دوستانه روابط درلودل، په (۱۰۴۷ هـ) دی د شاه جهان له خوا رسماً د کندهار په حکمډاري پېژندل سوی و او په (۱۰۵۰ هـ) د ربیع الاول په درېیمه کامران خان او د ده ورور مودود (مغودود) خان ډهلي ته تللی و^(۲).

د کامران خان د مرگ تاریخ نه دی راته معلوم، خو د ده ورور مودود خان د (۱۰۵۳ هـ) په شوال له هغه میر یحیی سره جنگ وکړ چې د شاه جهان له خوا د کابل حاکم و او په دغه جنگ کې ومړ^(۳). د کامران خان کلید کامراني کتاب ما نه دی لیدلی او نه یې په کومه کتابخانه کې درک لرم. خو د محمد هوتک دغه کتاب په لاس کې و او لکه دمخه چې هم وویل سوه د

ملي زي خور يې وکړه او د پېښور په شاوخوا کې میشته سو^(۱). اخوند دروېزه او کورنۍ یې په پښتو کې ډېر شهرت لري ده خپل کتاب مخزن الاسلام او په پارسو کتاب (تذکره الابرار والاشرار) کې د خپل عصر احوال ولیکه، وروستنی کتاب په (۱۰۲۱ هـ) تمام سوی دی (ارشاد الطالبین) هم په فقه کې د ده دی، اخوند دروېزه که څه هم ملا دی مؤرخ نه دی، خو د ده دوه کتابونه مخزن او تذکره داسې ډېر مضامین لري چې د پښتنو په تاریخ او ادب او د رجالو په احوال او تاریخ کې استفاده ختی کیږي، نو ځکه دی د مؤرخینو په ټولۍ کې هم گڼلای سو.

اخواند دروېزه (۹۴۰ - ۱۰۲۸ هـ ق) په پېښور کې مړ او هم هورې ښخ دی^(۲) د ده کورنۍ د پښتنو له مشهورو ادبي او علمي او روحاني کورنیو څخه ده، چې د پښتو د ادب په تاریخ کې د دوی مقام ښکاره دی. مخزن الاسلام لومړی پلا د اخوند دروېزه ننگرهارې زوی اخوند کریمداد (۱۰۷۳ هـ ق م) په (۱۰۲۴ هـ ق) کال راټول کړی دی، د مخزن نوی چاپ پېښور (۱۹۶۹ م) او د تذکره الابرار چاپ (۱۳۰۹ ق)

﴿ ۱۱ ﴾

کامران خان سدوزی د (کلید کامراني) مؤلف

دا مشر هم د پټې خزانه په ذریعه د یوه مؤلف او مؤرخ په ډول پېژنو محمد هوتک د شېخ رضي لودي په احوال کې هسي لیکي چې: "کامران بن سډو خان په ښهر صفا کې په (۱۰۳۸ هـ) یو کتاب وکښ چې کلید کامراني یې نوم و په دې کتاب کامران له کتابه د شېخ احمد بن سعید اللودي چې په (۶۸۶ هـ) یې کښلی او نوم یې اعلام الوذعي في اخبار اللودي دی هسي نقل کا...^(۳)"

^(۱) تذکره الابرار والاشرار ص ۳۱ - ۱۰۵ - ۱۰۷.

^(۲) تذکره علمای هند ص ۵۹.

^(۳) پټه خزانه ص ۳۰.

^(۱) حیات افغانی ص ۱۱۸، خورشید جهان ص ۱۸۱، تذکره الملوک.

^(۲) پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۲ - ۳۶ - ۱۱۵.

^(۳) پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۴۸.

﴿ ۱۳ ﴾

محمد رسول هوتک د (بیاض) لیکونکی

دا سړی د پټې خزانې په تصریح د کندهار د کلات هوتک و چې د بیاض د محمد هوتک څخه وو او په پټه خزانه کې یې هم درې ځایه ځیني مهم مطالب له دغه بیاضه رانقل کړي دي او د محمد رسول لیکونه د پټې خزانې له مهمو ماخذو څخه دي د سلطان بهلول او خلیل خان نیازی اشعار محمد هوتک له دغه بیاضه را اخیستي او هم یې د رحمان بابا رحمان بابا سوانح او مهم حالونه او هم یې د خوشحال خان خوشحال خان اشعار او احوال له محمد رسول څخه اقتباس کړي دي.

د پټې خزانې له مقتبساتو ښکارېږي چې محمدرسول یو ډېر مدقق لیکوال و او په خپل بیاض کې یې ډېر مهم حوادث او احوال او اشعار لیکلي وو، ځکه چې د رحمان بابا رحمان بابا سوانح په دغه ډول هیچا ته نه وه معلوم، خو د پټې خزانې په ذریعه د محمد رسول له بیاضه ډېر غنیمت مواد لاس ته راغلل.

﴿ ۱۴ ﴾

نعمت الله هروی د (مخزن افغاني) لیکوال

نعمت الله د خواجه حبیب الله زوی او د هرات له پښتنو څخه و، چې د پټې خزانې په قول اصلاً نورزی دی. دا سړی د (۱۰۰۰ هـ) په حدودو کې ژوندی و او د جهانگیر د مشهور وزیر خان جهان لودي له نوکرانو څخه و په (۱۰۱۸ هـ) چې خان جهان لودي دکن ته مقرر سو، نعمت الله هم ورسره و، او هیبت خان کاکړ هم د ده ملگری او د خان جهان له سرو څخه و. نعمت الله د پښتنو احوال او تاریخ د خان جهان په امر او د هیبت خان کاکړ په ملگری د ذیحجې په شلمه (۱۰۲۰ هـ) شروع کړ او خپل کتاب یې (تاریخ جهاني یا

ملتان د لودي کورنۍ تاریخ او هم د دوی پښتو اشعار یې له دغه کتابه رانقل کړي دي، چې د پښتو ژبې خورا پخواني ادبي آثار گڼل کېږي. داسې ښکاري چې کلید کامراني هم د پښتنو سیاسي او د پښتو ژبې ادبي تاریخ و او کامران خان په تاریخ پوه او عالم پښتون حکمدار و چې په خپل کتاب کې یې له اخبار اللودي څخه هم مطالب نقل کړي وه.

﴿ ۱۲ ﴾

الله یار د (تحفه صالح) لیکوال

تحفه صالح هم د محمد هوتک له ماخذو څخه ده او دغه کتاب ملا الله یار الکوزي د خپل استاد او مرشد شېخ محمد صالح الکوزي په نامه کښلی او په هغه کې یې د خپل او نورو پښتنو مشاهيرو احوال او اشعار راوړي وو. شېخ محمد صالح د خپل عصر عالم او زاهد سړی و چې د کندهار په جلدک کې یې عمر په تدریس او ارشاد تېراوه او دوی د شاه بهگ خان د کندهار د صوبدار معاصرین دي. ^(۱) د تاریخ له مطالعې دا راته ښکارېږي چې شاه بهگ خان کابلې په (۱۰۰۳ هـ) د جلال الدین اکبر له خوا د کندهار حکمران او تر (۱۰۱۴ هـ) پوري هم هورې و ^(۲) نو د الله یار د ژوندانه اوقات هم د (۱۰۰۰ هـ) حدود تخمین کولای سو. محمد هوتک په خپل کتاب کې له تحفه صالح څخه یو د شېخ محمد صالح احوال او اشعار اقتباس کوي او بل ځای د علي سرور لودي احوال او اشعار هم ځني را اخلي ^(۳) له دغه اقتباسه ښکاري چې تحفه صالح د پښتنو د رجالو او ادیبانو پر احوال او اشعارو مشتمل و او الله یار د پښتو ژبې یو مورخ او تذکره لیکونکی مؤلف دی.

^(۱) پټه خزانه ص ۴۸.

^(۲) اکبر نامه، تزک جهانگیری، اقبال نامه، منتخب اللباب.

^(۳) پټه خزانه ص ۴۸ - ۵۰.

يې مېرانه ښکاره کړه او په هند کې يې ډېر جاگير وموند. وروسته ملک ملهې د سوريانو په وخت د پنځوسو زرو منصب درلود او د کور د ولايت حکمران و او ملک لقمان هم د سلطان سکندر لودي په اوقاتو کې لوړ مناصب درلودل. او دغه پښتانه په سامانه کې ميشته وو. د لقمان زوی ملک بستان او د بستان زوی ملک ښادي خان و، چې د هيبت خان نيکه او د سليم خان پلار دی. ^(۱) دغه کورنۍ له ابتداء څخه تر آخره د پښتنو په پاچهۍ کې معتبره او مقتدره وه او دغه رجال ټول په جنگ او اداره کې مشهور دي.

﴿ ۱۶ ﴾

شېخ عباس سرواني د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال

تاريخ شېرشاهي د شېرشاه سوري او د ده د کورنۍ په احوال کې شېخ عباس خان سرواني ليکلی دی، سرواني د پښتنو يو قوم دی. دا پښتون مؤرخ د سوري پاچهانو د کورنۍ احوال له ابتداء څخه د اسلام شاه تر مرگه مفصلاً ليکي. تاريخ شېرشاهي د نعمت الله په ماخذو کې هم دی چې د مخزن افغاني په مقدمه کې يې يادوي.

د دې کتاب قلمي نسخه له ما څخه سته خو د ابراهيم بېتني تکملي هم لري، د تاريخ شېرشاهي متن دوې برخې دي: لومړۍ برخه په خپله شېرشاه او دوهمه برخه د ده د زوی اسلام شاه مفصل احوال دي. ژبه يې پارسي ده او موثق تاريخ دی چې عباس سرواني غالباً خپل مشاهدات کښلي او د دغو دوو تنو پښتنو پاچهانو حال او د سلطنت حوادث يې مفصل ليکلي دي. ^(۲) شېخ عباس فاضل او عالم او سترگه ور مؤرخ ښکاري او د ده کتاب هم د سوري کورنۍ د تاريخ لپاره ډېر غنيمت دی، موجوده نسخه په کندهار کې د نورو کتابو سره يو ځای په (۱۱۱۳ هـ) ليکلي سوي ده. د مؤلف احوال

^(۱) د مخزن افغاني قلمي خاتمه ص ۳۷۷.

^(۲) د تاريخ شېرشاه قلمي نسخه.

مخزن الافغاني) وباله. ^(۱) مخزن افغاني په پارسي ليکل سوی او د پښتنو د تاريخ خورا مهم کتاب دی او د پښتنو احوال او علمي او روحاني رجال ډېر بيانوي، د کتاب قلمي نسخې سته او پروفيسور ډورن Dorn په (۱۸۳۶ ع) د دغه کتاب انگليسي ترجمه له لندنه خپره کړه.

لکه د شېخ بستان برېڅ په حال کې چې مو ولوستل نعمت الله د هغه مؤرخ معاصر دی او لکه چې پخپله يې کښلي دي کم وخت يې په درياب کې سفر کړی او په (۱۰۰۲ هـ) کال د گجرات په احمد آباد کې و.

خلاصه: نعمت الله د پښتنو يو خورا لوی مؤرخ دی او د مخزن افغاني په ليکنه کې ډېر تاريخي کتب کتلي دي چې دلته به زه هر يو بېل بېل درونيم. دا کتاب په (۱۹۶۰ م) کال دوه ټوکه په ډهاکه کې چاپ سو.

﴿ ۱۵ ﴾

هيبت خان کاکړ د (مخزن افغاني) ليکمرستونکی

هيبت خان د سليم خان زوی له پښتنو فضلاوو څخه دی، چې د نعمت الله سره يو ځای د جهان خان لودي په دربار کې و او ده د مخزن افغاني په ليکلو کې هم مرسته هم تشويق کړی دی. نعمت الله د مخزن په مقدمه کې دی (محبت اطوار او فضيلت شعار) بولي او وايي چې مخزن مي د ده په سعی او کوشش ليکلی دی.

د مخزن افغاني د يوې قلمي نسخې په پای کې د هيبت خان يوه پارسي قصيده د خان جهان لودي په مدح کې درج ده او داسي ښکاري چې دی عالم او اديب سړی و په دغه نسخه کې ده د خپل خاندان احوال هم مفصل کښلي دي او دا زيادوي چې دی له پښتنو اميرزاده گانو څخه و او پلرونه يې په هند کې د لويو مرتبو خاوندان وو.

دی ليکي چې زما پنځم نيکه ملک فېروز د سلطان بهلول لودي په عصر کې له پښتونخوا څخه راغی او د سلطان محمود شرقي په جگړو کې

^(۱) د قلمي مخزن افغاني مقدمه د پښتو ټولني د کتب خانې.

مجمع التواريخ نام نهاده و الحق که تواریخ باین خوبی بنظر در نیامده است ...^(۱) نعمت الله وایي چي : دغه تاریخ د پښتنو احوال لري او ما اقتباس ځني کړی دی اما اوس د دغه کتاب کمه قلمي نسخه نه ده معلومه، خود نعمت الله له قوله یې پېژنو او داسي معلومېږي چي "معدن اخبار احمدی" هم نومېد.

﴿ ۱۹ ﴾

ملا مست زمند د (سلوک الغزاة) لیکوال

ملا مست زمند د (۱۰۴۰ هـ) په حدودو کې په یوسفزو کې اوسېد، او روحاني او عالم سړی و، دی د اخوند چالاک نومي روحاني پیر و او په خپل عصر کې ډېر روحاني نفوذ وموند اخوند چالاک د اباسین په لتو کې د مغولو پر خلاف ډېر ملي حرکات وکړل او ملا مست هم په دغو جگړو کې لاس درلود.^(۲)

ملا مست د پښتو ژبې لیکوال دی او یو کتاب یې د (سلوک الغزاه) په نامه کښلی دی چې قلمي منحصر بفرد نسخه یې په پښتو ټولنه کې سته په دې کتاب کې ده د خپل عصر تاریخي احوال لیکلي او مشاهیر او د پښتو مشران یې ښوولي دي د ډیرو جگړو بیان یې کړی او د خپل عصر هغه احوال یې کښلي دي چې په نورو تاریخو کې نه سو موندلای.

ملا مست عالم، ادیب سړی دی په فقه، تفسیر، عقاید، اخلاق کې ښه معلومات لري او د پښتو ژبې له پخوا لیکوالو څخه گڼل کېږي، که څه هم د ده کتاب یوازې تاریخ نه دی خو بیا هم ډېر تاریخي حوادث ځني څرگندېږي او دی د مورخینو له ډلې څخه نه سو ایستلای. د مست زمند قبر تر اوسه د ننگرهار د شینوارو په غرو کې مشهور دی او خلک یې پېژني. د ملا مست په کتاب کې د سلطان محمود گډون پښتانه قاید په خصوص کې

^(۱) احمد خان بن بیل خان کښو.

^(۲) د سلوک الغزاه قلمي نسخه. دغه نسخه اوس په ملي ارشیف کې خوندي ده.

یې اوس نه دی را معلوم او د کتاب د نورو نسخو درک هم نه لرم. شېخ اما الدین په تاریخ افغاني کې لیکي چې دغه کتاب هم زما ماخذ دی^(۱) د شېر شاهي تاریخ فارسي متن وروسته په هند کې چاپ سوی و او یوه پښتو ترجمه یې په (۱۳۵۴ ش) کال په کابل کې چاپ سوه له دې ترجمې څخه ښکاري چې عباس د شېخ علي سرواني زوی و، او د ده نیکه بايزيد د شېر شاه په وخت کې د ده حضور ته له روهه هند ته راغلی و او دغه کتاب د اکبر پادشاه په امر عباس لیکلی دی.

﴿ ۱۷ ﴾

مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکوال

محمود د ابراهیم کالواني زوی یو مؤرخ دی چې د (۹۰۰ هـ) په شاوخوا کې ژوندی و. ده د سلطان ابراهیم لودي په نامه (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکلی او د هغه پښتون پاچا او د لودي کورنۍ احوال یې پکښې راوړي دي. دا کتاب هم د نعمت الله په ماخذو کې دی او د مخزن افغاني په لیکنه کې استفاده ځني کوي.^(۲) او شېخ امام الدین هم په تاریخ افغاني کې دغه کتاب خپل ماخذ بولي، د خواجه نظام الدین احمد د طبقات اکبري په ماخذو کې هم شامل دی.

﴿ ۱۸ ﴾

احمد خان د (مجمع التواريخ) لیکوال

دا تاریخ هم د مخزن له ماخذو څخه دی، او د نعمت الله په لاس کې و او داسي یې ستایي: "و معدن اخبار احمدی که فصاحت شعاز و بلاغت دثار احمد خان بن بهیگخان کښوله در سنه یکهزار و بیست تصنیف نمود و

^(۱) د تاریخ افغاني قلمي مقدمه.

^(۲) د مخزن مقدمه په یوه قلمي نسخه کې.

تاریخ کي کنبيلي دي^(۱) مگر نعمت الله د دې کتاب نوم نه بیسي. تر نعمت الله هروي وروسته شېخ امام الدين متی زی هم د خپل کتاب تاریخ افغاني په مقدمه کي د مشتاقی تاریخ خپل ماخذ گڼي، مگر د کتاب د نامه تصریح نه کوي^(۲). خو دوني ښکارېږي چي دغه مؤرخ وروستنیو پښتنو تاریخ لیکونکو ته معلوم نه وو، خواجه نظام الدين احمد بخشي د محمد مقیم الهروي زوی چي خپل کتاب "طبقات اکبري" یې په (۱۰۰۱ هـ) کنبلی دی په خپلو ماخذو کي "واقعات مشتاقی" هم یادوي^(۳) او له دغه تاریخه د مشتاقی د کتاب نوم پیدا کولای سو، د مؤرخینو له احوالو او اقوالو څخه داسي ښکارېږي چي مولانا مشتاقی ښه مؤرخ وو، ځکه ثقه مؤرخینو د ده کتاب په خپلو ماخذو کي راوړی او گڼلی دی، مخصوصاً نظام الدين احمد هروي چي د اکبر پاچا د دربار سرې او هم غټ لیکوال او مؤرخ دی. د واقعات مشتاقی یوه خطي نسخه په برتس موزیم کي سته نمبر ۱۹۲۹.

﴿ ۲۱ ﴾

ابراهیم بېټنی د (تاریخ شېرشاهي) بشپړوونکی

دمخه وویل سوه چي تاریخ شېرشاهي شېخ عباس سرواني کنبلی دی. تر (۱۰۲۰ هـ) وروسته چي نعمت الله خپل مخزن وکښن ابراهیم چي په خټه بېټنی و راولاړ سو او مخزن افغاني او تاریخ نظامي (هغه طبقات اکبري چي نظام الدين احمد هروی کنبلی و) او نور کتب یې وکتل او غالباً یې ځيني حوادث په خپله هم ولیدل نو یې د شېخ عباس سرواني تاریخ شېرشاهي تکمیل کړ. لکه دمخه چي مي وویل: زما څخه د تاریخ شېرشاهي یوه قلمي نسخه سته، چي په (۱۱۱۳ هـ) په کندهار کي کنبل سوې ده، دا نسخه د ابراهیم بېټنی تکملي هم لري او دی په خپله د کتاب په پای کي هسي کارې:

(۱) د مخزن افغاني مقدمه.

(۲) د تاریخ افغاني مقدمه.

(۳) طبقات اکبري ج ۱۰ - ص ۴.

هم ښه معلومات لاس ته راځي او د اخوند چالاک جهادونه بیانوي. له (سلوک الغزاه) څخه د اوسني عصر پر ذوق او تاریخي تدقیق برابر لاندنی پښني اخیستلای سو:

۱. د هغه عصر د پښتنو ځيني مشران او خوانین رانښيي.
۲. د هغه عصر د پښتنو اوضاع په مشرقي خوا او پېښور کي ښکاره کوي.
۳. اښه او اماکن او د کلیو او مشهورو ځایو نومونه رانښکاره کوي.
۴. هغه حوادث او وقایع چي د مست په عصر کي تېر سوي دي لږ لږ او څه څه بیانوي.
۵. د هغه عصر عمومي د پښتنو روح او اخلاق او عواطف ځني ښکاره کیږي.

په اصل کي کتاب تر دیني احساس لاندی لیکل سوی دی، اکثری برخي یې هم دیني او اخلاقي او وعظي دي خو ځای ځای د قوم د تخصیض لپاره تبلیغ کړی نو د غازیانو نومونه اخلي، وقایع هم لیکي، مشران او قایدین هم یادوي، د ځایو نومونه هم څرگندوي، د عصر عمومي اخلاقي رجحان هم ځني ښکارېږي. موجوده نسخه ډېره ناقصه او بې پایه او له منځه هم پرې پرې او ډېره پرېشانه ده، ډېر مطالب مبهم او ناڅرگنده پکښي پاتیري او داسي ښکاري چي بله نسخه دې هم نه وي، د دې ټولو نواقصو سره هم ډېره غنیمت او قیمتي ده او بې له تاریخي بها ادبي پلو هم لري چي پر هغه بحث کول دلته نه ښايي.

﴿ ۲۰ ﴾

شېخ رزق الله مشتاقی دهلوي د

(واقعات مشتاقی) لیکوال

دا مؤرخ غالباً د دهلي اوسېدونکی او د وفات کال یې (۹۸۹ هـ ۱۵۸۱ م) دی نعمت الله هروي په مخزن کي دغه کتاب خپل ماخذ گڼي او په مقدمه کي داسي وايي چي: مشتاقی د هند د پښتنو پاچهانو احوال په خپل

غلام حسين سليم د (رياض السلاطين) ليکوال

په دې نامه سليم د بنگال د پاچهانو يو تاريخ کښلی دی چي په هغه کي د ډيرو پښتنو پاچهانو ذکر او احوال هم راغلي دي. دغه مؤرخ هم لکه ابراهيم غوندي د پښتنو د ځينو نومورکو رجالو او پاچهانو نومونه او احوال رابښکاره کوي چي دوی په بنگال کي حکمراني کړې او د هند په تاريخ کي د نامه خاوندان او مشهور دي. غلام حسين د هند د زيد پور و او سليم د ده تخلص دی، کتاب يې په پارسي د مستر جارج بادلي په نامه په (۱۲۰۰ هـ) کښلی دی. يوه مقدمه او څلور روضي لري د بنگال جغرافيا او د ښارو بيان مفصل د کتاب په سر کي ليکي، کتاب يې له هره پلوه مفيد او د پښتنو پاچهانو او نومورکو حکمدارانو د احوال لپاره ډېر غنيمت دی، او ځني داسي مباحث لري چي هغه په نورو تاريخو کي لږ موندل کيږي. دا کتاب په (۱۸۹۰ ع) د بنگال د ايشيايي جرگې له خوا د (عبدالحق عابد) په تصحيح چاپ سوی هم دی، مگر له دې جهته دلته ذکر سو چي زموږ د هيواد خلکو ته دغه معلوم نه و او نه په موږ کي شهرت لري.

شېخ ملي د (دفتر) ليکوال

دا سړی د پښتنو يو معروف قايد او ليکوال او مؤرخ دی چي شهرت يې په شېخ ملي سره کړی و. د مؤرخينو په قول د ده د پلار پيرکی وه، اخوند دروېزه او افضل خان خټک او نور مؤرخين او هم د خلکو عنعنه دا وايي چي د شېخ ملي نيکونه د کندهار په ارغسان کي اوسېدل او له هغه ځايه دوی د ننگرهار او پېښور لتو ته راغلي دي^(۱). هغه پښتانه تر اوسه هم وايي: چي

^(۱) تاريخ مرصع، تذکره الابرار، حیات.

مصنف اصل اين تاريخ شيرشاهي عباس خان سرواني است. چون بعضی مقدمه چنانچه احوال بازيها درو وقايع کرڼيان و مذاکره نوحانيان و بعضی معرکه ها داخل در اين تاريخ نبوده بنا بران نواقص می نمود. در اينولا احقر العباد ابراهيم بيتنی انرا از تاريخ نظامی که او نیز احوال شيرشاهي و اسلام شاه نوشته است و بعضی مقدمه از کتاب مخزن افغانی که آن نیز از تصنيف نعمت الله سامانی است انتخاب نموده داخل اين تاريخ کرده باتمام رسانيد ...^(۱)

په دې ډول ابراهيم پر تاريخ شيرشاهي تکمله او اضافات ليکلي دي او هغه کتاب يې بشپړ کړی دی. داسي ښکاري چي د شېرشاه او اسلام شاه احوال په خپله عباس کښلي وو ابراهيم پر هغه تاريخ دا لانديني وقايع اضافه کړه:

۱. د عدلي او بازبهادر د پاچهی احوال او د کرڼيانو او نوحانيو د تسلط وقايع.
۲. په مالوه کي د بازبهادر سلطنت چي دا پاچا هم د سور له قبيلې څخه دی او ابراهيم يې شرح حال مفصل کښلی دی د کرڼيانو احوال په دې فصل کي د تاج خان او عماد خان او نورو پښتنو امر او احوال د جهانگير تر عصره راغلي دي. د ابراهيم دغه تکملې د پښتنو د گمنانو پاچهانو په احوال کي زموږ سره ډېر کومک کوي او ډېر هغه رجال راښيي چي په هغو کي وختو کي يې سلطنت کړی دي.

ځکه چي ابراهيم د خپل تاريخ په پای کي جهانگير ستايي او وايي چي په دغه عصر کي دی په هند کي ژوندی او اوسېدونکی و نو موږ دا ويلای سو چي ابراهيم د جهانگير معاصر دی او د ده د ژوندانه دوره هم تر (۱۰۰۰ هـ) وروسته شروع کيږي. د ابراهيم له ليکه ښکاري چي دی ښه ليکوال او پلټونکی مؤرخ دی، د تاريخ کتب يې ډېر کتلي او استفاده يې ځني کړې ده.

^(۱) د تاريخ شيرشاهي د قلمي تکملې خاتمه.

راورتي څخه وه او په پښتو ژبه يو د پښتنو تاريخ و، چي د يوسفزو د هجرت حال يې پکښي کښلي او د دوی د مخکو وپشونه يې هم پکښي کړي وه، اخوند دروېزه وايي چي تر دغه وخته د شېخ ملي وپش معتبر دی او تر اوسه څوک څه نه سي پکښي کولای^(۱) او يوسفزي تر اوسه هم ارثي جايداد ته د (شېخ دفتر) وايي.

خلاصه:

شېخ ملي د پښتو يو ليکوال مشر او يو تاريخي سړی و چي مدفن يې په اشغرف کي دی، او د مرگ تاريخ يې تر اوسه ماته نه دی معلوم خو د ژوندانه وخت يې د (۸۰۰ هـ) شاوخوا دی. (وگورئ: زما تاريخ ادبيات پښتو دوهم ټوک دکابل چاپ.)

﴿ ۲۴ ﴾

گجو خان رانيزی د پښتو د تاريخ ليکوال

مارگن سټيرن مستشرق ليکي چي راورتي د پښتو دکشترني په مقدمه کي کښلي دي چي له ده څخه د خان گجو راني زي يو پښتو تاريخ سته چي په هغه کي د پښتنو تاريخي حوادث او وقايع ليکلي دي.

د دې تاريخي کتاب د ليکنې وخت راورتي (۱۴۹۴ م - ۹۰۰ هـ) ښوولی دی^(۱) خو داسي ښکاري چي خان گجو خان د شېخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر و تر اوسه د دې کتاب په خصوص کي نور څه معلومات له ما څخه نسته خو دوني ويلای سو چي په سوات او اطرافو کي له يوسفزو څخه يو قوم تر اوسه رانيزي پراته دي. د حيات خان په قول تر اوسه له دغو يوسفزو څخه درې کورنۍ مشهورې دي چي يوه يې له دغو درو څخه ازي خېل دي چي ازي د علي زوی او علي بن راني بن اکو بن يوسف دی: د ازي خيلو دغه مشهوره کورنۍ (کاجوگور) بولي چي پخوا د دوی

مور له غوري مرغې څخه راغلي يو "مرغه" خو هم لوی ځای و چي اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په کډني اړه لري گویا "مرغه" د کوپک دغره شاوخوا تر رويه رسېده.

دغه لښنه مورخين د ميرزا الخ بهگ په عصر کي گڼي (۸۱۲ - ۸۵۳ هـ) مگر داسي ښکاري چي له قديمه د پښتنو دغه تگ راتگ شروع و، او ښايي چي دغه هم وروستنی لښنه او يون وي. ځکه محمد هوتک کښلي دي چي: د کند او زمند اولادو دمخه په لښنه پيل کړی و^(۱) زما مقصد دلته دا نه دی چي د شېخ ملي شرح مفصل وليکم خو دلته د يو مورخ په حيث د ده پېژندنه مقصد ده چي شېخ ملي د پښتنو احوال او د خپل عصر وقايع او د دوی د راتگ حوادث او د مخکو وپش په يوه کتاب کي وکښل چي د دغه کتاب نوم (د شېخ ملي دفتر) و، خوشحال خان دا کتاب داسي رانيسي:

په سوات کي دي دوه څيزه که جلي دي که خفي

مخزن د دروېزه دی يا دفتر د شېخ ملي

معلومه ده چي د خوشحال خان تر عصره هم دغه کتاب په سوات کي شهرت درلود او د مخزن سره يې په شهرت کي سيالي کوله خو پټ (خفي) و. د ناروي مشهور مستشرق مارگن سټرن وايي چي: راورتي (مشهور انگليسي مستشرق) کښلي دي چي شېخ ملي خپل دفتر په (۱۴۱۷ ع - ۸۲۰ هـ) وکښي او دا کتاب ما موندلی دی د پښتو ژبي يو خورا قديم ليک دی^(۲) راورتي په پښتو کي يو مدقق سړی دی، دغه نقل هم له ده څخه بالواسطه رارسېدلی دی. محمد عبدالسلام هم د شېخ ملي د دفتر په خصوص کي شرحه ليکي او داسي ښکاري چي ده هم له راورتي څخه استفاده کړېده.^(۳)

په هر صورت د شېخ ملي د دفتر نسخه اوس ماته معلومه نه ده چي سته که نسته؟ خو دوني ويلای سو چي تقريباً سل کاله دمخه دغه نسخه له

^(۱) پټه خزانه ص ۲۱ قلمي.

^(۲) د هند د زرو آثارو مجله ۱۹۳۹ ع.

^(۳) نسب افغانه ص ۱۱۳.

^(۱) تذکره الابرار.

^(۲) د هند د زرو آثارو مجله ص ۵۶۶ ج ۱۱.

صورت خوشحال خان د پښتنو مؤرخ دی تاریخ افغان یا بیاض د ده تاریخي کتاب و.

﴿ ۲۶ ﴾

حافظ رحمت خان د (خلاصة الانساب) لیکوال

نواب حافظ رحمت خان د شاه عالم خان زوی د محمود خان لمسی د شهاب الدین کوتا بابا کړوسی دی چې اصلاً د کندهار د بنور اوک برهځان دي، شېخ شهاب الدین روحاني سړی و او د پېښور د یوسفزو مرشد و چې تر اوسه یې مزار د سرحدی صوبې په هزاره کي دی. تر ده وروسته یې کورنۍ مشهوره سوه او په بدایون او بریلي کي د پښتنو مشرتوب کاوه او د علیحضرت احمد شاه بابا رحمته په عصر کي د دې کورنۍ مشهور مشر حافظ رحمت خان و، دی عالم فاضل لیکوال او شاعر سړی و او په روهیل کهنډ کي حکمراني درلوده. حافظ رحمت خان د مشهور نواب علي محمد خان افغان ملگری و او دواړه علمي او ادبي خلک وه چې علم یې ښه روزلی، مگر علي محمد په دغه وخت په (۱۱۶۲ هـ) وفات او هغه وخت چې اعلیحضرت احمدشاه بابا رحمته هند ته ولاړ نو حافظ رحمت خان هر وار له ده سره ښه ښه کومکونه وکړه او د احمدشاه بابا رحمته رشتین ملگری او مرستی و، د پاني پت په جگره کي هم دې نوموړي پښتون د خپل ملگری احمدشاه بابا رحمته سره تېنگه ملگری وکړه او په (۱۱۸۸ هـ) کال په یوه جنگ کي شهید او په بریلي کي ښخ سو. ^(۱)

حافظ رحمت خان عالم، ادیب، لیکوال، متدین او شاعر او مؤرخ سړی و ده یوه مفصله کتب خانه هم درلوده چې دکتور اسپرینگر مشهور مستشرق د هغو کتابو فهرست په (۱۸۵۴ ع) یو جلد نشر کړ او دی وایي چې دا کتابونه څلوېښت صندوقه او اکثر هم پښتو وه لویه برخه یې په

^(۱) د حیات حافظ رحمت خان په نامه یو مفصل کتاب سید الطاف علي بی ای لیکلی او په هند کي په ۱۹۲۳ ع چاپ سوی دی. دا کتاب ډېر مفصل او مستند دی دغه مطالب خني اقتباس سول.

نفوذ او اقتدار خورا ارت و مگر اوس په پاسني سوات کي شپږ زره کوره په دوی اړه لري چي د (۱۲۸۰ هـ) په شاوخوا کي د دغي کورنۍ مشر صحبت خان نومېدی، بل ځای حیات خان وایي چي خان کجو د شېرشاه معاصر و ^(۱) چي دغه خبره هم صحیح ښکارېږي نو دغه مشهور کاجو یا کجو خان د پښتنو یو خورا نومیالی مشر و چي لکه شېخ ملي د علم څښتن هم و او د ده یو تاریخي کتاب راورتي لیدلی او موندلی و چي اوس متاسفانه ورک دی او ښایي چي د برطانيا په موزیمو کي پیدا سي ځکه چي د راورتي ټول کړي کتابونه تر ده وروسته نه دي ضایع سوي او اکثر د لندن په موزه خانو کي خوندي دي.

﴿ ۲۵ ﴾

خوشحال خان خټک د (بیاض) لیکوال

مرحوم خوشحال خان د پښتنو هغه نوموړی او علامه سردار او مشر شاعر دی چي ښایي داسي پښتون به نه وي چي دی نه پېژني. دا مرحوم د پښتو پلار او د پښتنو یگانه ملي ادیب او هم نوموړی لیکوال دی، مگر دا مشهور او معروف مشر تر اوسه د مؤرخ په ډول لږ پېژندل سوی دی.

خوشحال خان د پښتنو مؤرخ هم گڼل کیږي، ده خپل تاریخي مطالب او د پښتنو د تاریخ مهم وقایع په خپل یوه کتاب کي کښلي وو، افضل خان خټک په تاریخ مرصع کي ډېر مقاصد له دغه کتابه رانقل کوي او وایي چي خان علیین مکان په خپل (بیاض) کي هسي کښلي دي. ^(۲)

راورتي مستشرق هم هسي لیکي چي خوشحال (تاریخ افغان) لیکلی دی چي اوس ډېر نایاب دی ^(۳) نه پوهېږم چي راورتي هم هغه بیاض چي افضل خان یې راښيي یادوي که یې مقصد یو بل مستقل کتاب دی. په هر

^(۱) حیات افغاني ص ۱۷۴ - ۱۹۰.

^(۲) تاریخ مرصع.

^(۳) د پښتو گرامر مقدمه.

پښتو اکاډيمی د ښاغلي روشن خان یوسفزي په همت په (۱۶۳) مخه کي د پښتو ترجمې سره چاپ کي.

﴿ ۲۷ ﴾

نواب مستجاب خان برېڅ د (گلستان رحمت) لیکوال

د پښتنو برېڅو پاچهانو علمي او نوموړي کورنۍ څخه د حافظ رحمت خان زوی دی چي د خپل پلار د شهادت پر وخت د (۱۳) کالو و په دوشنبې (۲) د شوال (۱۲۴۸ هـ) په بريلي کي وفات او په هغه باغ کي ښخ دی چي دده په نامه یادېږي.

مستجاب خان د خپل پلار په ډول ډېر عالم او متقي مشر و په عربي، پارسي او پښتو کي ماهر لیکوال او هم د خپل عصر ښه موزخ دی. د ده له تاريخي آثارو څخه (گلستان رحمت) دی چي د خپل پلار د ژوندانه احوال او د هند د پښتنو معاصر تاريخ دی. دا کتاب په پارسي ژبه په خورا صحت او روانه ژبه او ښه انشاء کښل سوی او مؤلف خپل مشاهدات او ډېر تاريخي وقایع په خورا دقت او تحقيق پکښي لیکلي دي، او قلمي نسخه يې د هند په کتب خانو کي سته.

مستجاب خان اووه زامن درلوده، يو لمسی يې محمد عبدالرزاق خان هم د ډيرو تالیفو خاوند دی او د شعر دېوان هم لري. ^(۱)

﴿ ۲۸ ﴾

سعادت یار خان برېڅ د (گل رحمت) لیکوال

دی د حافظ محمديار خان زوی او د حافظ رحمت خان لمسی او له هغي علمي کورنۍ څخه يو روڼ ستوری دی چي د (۱۲۴۹ هـ) په حدودو کي يې يو کتاب (گل رحمت) په پارسي وکښی، د ده شعري تخلص (صاحب) دی

^(۱) حیات حافظ رحمت خان ص ۳۴۹.

(۱۸۵۷ ع) د لکهنو په فساد کي برباد سوه. ^(۱) حافظ رحمت خان د پښتو او پارسي د شعر دېوان هم درلود، ډار مستتر وايي چي ددغه دېوان وجود ماته د هند پښتنو په ټينگه ووايه او جان استريچي ليکي چي ماته له هنده ځني پارسي غزلي راورسېدې چي هغه د حافظ رحمت خان وې، علاوه پر دغه ډار مستتر وايي چي ماته په رامپور کي يوه پښتانه د پښتو اشعارو يوه مجموعه راگره چي د حافظ رحمت خان او نورو پښتنو سردارانو اشعار پکښي وه او دغه مجموعه اوس د برتس موزيم په شرقي آثارو کي ساتلې ده، يو د حافظ رحمت خان شعر په دغه مجموعه کي د حاکمو طبقو غندنه وه ^(۲) حافظ رحمت خان د پښتنو په تاريخ کي يو کتاب کښلی دی چي خلاصه الانساب نومېږي او د لندن په برتس موزيم او په هند کي نسخې سته. ^(۳) د دغه کتاب يوه نسخه په پښتو ټولنه کي هم سته او تر لمبر (۱۲۳۴) لاندي خوندي ده.

مؤلف د دې کتاب په ليکنه کي د اخوند دروېزه تذکره الابرار او مخزن افغاني خانجھاني، او تاريخ شېرشاهي او نورو کتابو ته حواله کوي. د اعليحضرت احمد شاه بابا رحمته الله عليه درې سفره هند ته يادوي او په ښه نامه يې ستايي. کله کله د خوشحال خان په بيتو هم استناد کوي. کتاب له لومړي مخه تر (۷) حمد و نعت دی، وروسته د خپل نيکه شېخ کوتا بابا تگ هند ته بيانوي او د سرينو برېڅو انساب ښيي له (۳۴) مخه دوهم فصل او د بېټني د اولاد بيان شروع کيږي په (۳۶) مخ کي درېيم فصل او د غرغښت بيان دی نور کتاب تر (۵۶) مخه اخلاقي مضامين او د تسنن په ملتيا خبري اتري دي. دی وايي: چي دغه کتاب ما له دې جهته وليکي، چي د هند پښتانه خپل اصليت هېر نه کړي او د خپلو اجدادو په حال خبر وي. ^(۴) د کتاب ژبه پارسي ده په عربي جملو او خبرو هم ډېر مشحون دی. راوړتي مستشرق د پښتو گرامر په مقدمه کي دغه کتاب نواب الله يار خان ته منسوبوي چي د حافظ الملک زوی دی مگر دا خبره د دې مستشرق غلطې ده او نه ښايي چي موږ به خطا ورو. د خلاص الانساب تالیف د ختم تاريخ رجب ۱۱۸۴ ق کال دی چي د حافظ رحمت خان تر شهادت ۱۱۸۸ ق څلور کاله دمخه تالیف سوی و چي په (۱۹۷۳ م) کال

^(۱) د روهيلو جنگ د جان استريچي.

^(۲) د جان استريچي د روهيلو جنگ.

^(۳) حیات حافظ ص ۲۹۸.

^(۴) له قلمي خلاصه الانساب لنډونه.

﴿ ۳۱ ﴾

نواب محبت خان د (رياض المحبة) ليکوال

نواب محبت خان د حافظ رحمت خان زوی و چې د خپل پلار د شهادت پر وخت (۲۴) کلن او د دې کورنۍ يو نوموړی پښتون سردار او امير دی. دی لکه خپل پلار د علم خاوند او په عربي او پارسي او اردو او پښتو کې شاعر او ليکوال و خو متاسفانه د ده اشعار د (۱۸۵۷ م) په اړ و دور کې تلف سوه په سنسکريت کې يې هم ډېر مهارت درلود. د ده ځني اردو او پارسي او عربي اشعار تر اوسه محفوظ دي. ده پارسي مثنوی د (اسرار محبت) په نامه کښلې او يوه د پارسي ژبې قاعده او صرف او نحو يې ليکلې چې (امدنامه) نومېږي محبت خان په ۱۳ د صفر (۱۲۲۴ هـ) په لکهنو کې وفات او د وزير باغ سره کشور کنج ته نژدې ښخ سو. د ده له پارسي اشعارو څخه دغه دي چې استاد يې ځني ښکاري^(۱):

گر کشش من اثری داشتی	یار بسویم گذری داشتی
آنکه جهان را به نگه زنده کرد	کاش به ما هم نظری داشتی
زیستی بی تو اگر مثل تو:	مادر گیتی پسری داشتی
دانه مهرار بدلتش سرزدی	نخل امیدم ثمری داشتی
گر رخت از پرده برون آمد	شام "محبت" سحری داشتی

دا بیت هم د ده دی:

زسرگذشت "محبت" از هر که پرسیدم
به عارض اشک پیایی چکید و هیچ نگفت

محبت خان ډېر فنان او سليم الطبع سړی و په موسيقي کې يې هم ښه معلومات درلودل داسې ښکلې و چې خلک به ورته اريان وو، غلام حسن

(۱) حیات حافظ ص ۳۱۳.

او په خپل کتاب کې يې د برېڅو د کورنۍ احوال او هغه حوادث کښلي دي چې د ده په عصر کې پښتنو ته ورپېښ سول. دی د خپل عمر په پای کې د بيت الله د زيارت لپاره ولاړ، پر لاري د هند په پروده کې وفات او هم هورې ښخ سو د دې علمي او ادبي کورنۍ مشهور رکن دی.^(۱)

﴿ ۲۹ ﴾

نياز احمد (هوش) د (تاريخ روهيل كهنه) ليكوال

د نياز محمد زوی او د حافظ يار محمد خان لمسی او د حافظ رحمت خان کړوسی او له دغه علمي خاندانه څخه معروف مؤرخ او ليکوال دی چې (هوش) تخلص لري او د ډيرو موفاتو خاوند دی، مثلاً کلیات هوش، ترانه هوش، حدیقه نعت او نور... په اردو ډېر اشعار لري او د روهیل کهنه تاریخ يې هم په اردو کښلی دی چې دغه کتاب هم د هند د پښتنو تاریخ گڼل کېږي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کې ژوندی و عمر يې په سیاحت تېراوه او د هند په علمي او ادبي جرگو کې شریک و.^(۲)

﴿ ۳۰ ﴾

محمد سلېمان خان "اسد" د (تاريخ افغانستان) ليكوال

محمد سلېمان خان بن محمد موسی خان بن نواب محبت خان بن حافظ رحمت خان متخلص په "اسد" هم د دغې علمي کورنۍ يو ستوری دی چې شاعر هم اديب هم ليکوال هم و. د پښتنو تاریخ يې په اردو کښلی دی چې مشهور په (نقش سليمانی) يا (تاريخ افغانستان) دی.^(۳)

(۱) حیات حافظ ص ۳۲۱.

(۲) حیات حافظ ص ۳۲۶.

(۳) حیات حافظ ص ۳۱۹.

... د تذکره الملوک لیکوال

د تذکره الملوک په خصوص کې فقط مستر راورتي څه معلومات کښلي دي چې بل ځای څه نسته، دا کتاب لکه چې فقط یو منحصر بفرد نسخه وه او هغه د راورتي لاس ته ورغلي وه د پښتو گرامر په مقدمه کې لاندیني معلومات لیکي: (تذکره الملوک د سدوزو تاریخ دی اته توکه او ۶۴۰) مخه لري، دا کتاب ډېر کمیاب دی او زما په خیال به یې په افغانستان کې کمه بله نسخه هم نه وي د کتاب دوه ثلثه هغه وقایع دي چې د احمدشاه ابدالي تر مرگ وروسته واقع سوي دي، دا کتاب په پښتو کښل سوی دی او لیکونکی یې وایي چې دا کتاب فقط زه د سدوزو په تاریخ کې لیکم او له دغو کتابو مي استفاده کړې ده: تاریخ سلاطین سوریه، طبقات اکبري، اثین اکبري، مرآت الافاغنه، د صفوي شاهانو تاریخ، شاهجهان نامه، تاریخ عالمگیری، تاریخ فرخ سیری، تاریخ محمدشاهي، نادر نامه، تاریخ احمدشاهي، رساله اکبر خدکه. دا کتاب یوه مقدمه او دوه اصله او یوه خاتمه لري او د مضامینو فهرست یې دا دی:

مقدمه: د سدوزو د پلرو او نیکونو بیان.

لمړی اصل: د هغو قبیلو بیان چې په افغانستان کې اوسي.

دا اصل دوې فرعي لري: لومړی د هغو کورنیو بیان دی چې پر نورو یې حکومت کړی دی. دوهمه فرعه: د هغو قبیلو بیان دی چې په خپلو مېنو کې پرتې دي.

دوهم اصل: د هغو سدوزو بیان چې خپله مېنه یې پر پښتني او په ملتان کې

میشته سوي دي. دا هم پنځه فرعي لري:

لومړۍ فرعه: خان مودود خېل.

دوهمه فرعه: د بهادر خېلو تاریخ.

درېیمه فرعه: د کامران خېلو احوال.

څلورمه فرعه: د زعفران خېلو احوال.

مؤرخ چې د ده معاصر دی داسي لیکلي دي: "ما په خپله د حافظ رحمت خان کورنۍ په لکهنو کې ولیدله، محبت خان په صورت او سیرت د سردارۍ وړ دی، خو افسوس چې سفله پروري زمانې دوی اوس په بلا کښي ایستلی دی."^(۱)

خلاصه: محبت خان د دې کورنۍ نوموړی سردار و چې د مغولي وروستني پاچا جهاندارشاه له خوا یې د (نواب ظفر الدوله باز جنگ) لقب درلود. نواب محبت خان یو خورا مهم کتاب په پښتو کښلی دی چې نوم یې د (ریاض المحبه) دی، دا کتاب راورتي لیدلی او داسي یې په مودې پېژني چې: "د سرجارج بارلو په خواهښت په (۶ - ۱۸۰۵ ع - ۱۲۲۰ هـ) کښلی سوی او (۷۰۰) پاڼي دی چې کوچنۍ صفحې لري د پښتو مهم لغت دي او د افعالو گردانونه لري."^(۲) د راورتي له دغه بیانه ښکاري چې ریاض المحبت د پښتو یو لغوي او گرامري کتاب دی مگر یو ځای په خپله راورتي^(۳) ځني مهم تاریخي مطالب له دغه کتابه رانقل کوي، او داسي معلومېږي چې په دغه کتاب کې محبت خان د پښتنو تاریخ هم کښلی و، دغه برخه چې راورتي د دغه کتاب له پښتو مضمونه په انگریزي ترجمه کړې ده، د پښتنو احوال دي د سلطان محمود او غزنویانو په دوره کې او د دې خبرې علل یې بیان کړي دي چې په هند کې ولي پښتانه (روهيله) بولي. د حیات حافظ رحمت خان لیکوال چې د دې زمانې پوه سړی دی او په خپل کتاب کې یې د دغه خاندان ټول احوال مفصل کښلي دي فقط دوني وایي: "چې محبت خان یو خورا مفصل قاموس هم کښلی و"^(۴) مگر نوم یې ښایي چې نه و ور معلوم.^(۵)

(۱) سیر المتاء خیرین.

(۲) د پښتو گرامر مقدمه.

(۳) د پښتو گرامر مقدمه ص ۱۸ - ۱۹.

(۴) حیات حافظ ص ۳۱۳.

(۵) له دې کورنۍ څخه یو بل نوموړی د پښتو مؤلف نواب الله یار خان د حافظ رحمت خان زوی دی چې د عمر پر ۸۱ کال د ۱۲۴۸ هـ د شعبان پر ۹ وفات سوی او یو د پښتو لغت یې کښلی دی چې عجایب اللغات نومېږي، راورتي دا کتاب درلود او وایي چې په (۱۸۰۸ ع - ۱۲۲۲ هـ) په ۷۴۰ مخه کې کښل سوی او هر مخ یې ۱۷ لیکي دي. دا کتاب ما نه دی لیدلی چې تاریخي مباحث لري او که یوازې لغت دی. نو ځکه مي الله یار خان د مؤرخینو په ټولې کې نه و شمېره.

سوريانو سره بيانوي، چې دغه تاريخي څېړني يې ډيري بڼې او د استفادې وړ دي.

خلاصه: د تذکره الملوک د مؤلف نوم متاسفانه نه دی رامعلوم او نه يې اوس کتاب موندل کيږي هغه نسخه چې د راورتي څخه وه نه ده راښکاره چې څه سوه خو تذکره الملوک په پښتو ژبه د پښتنو د تاريخ يو مهم او گرانبها کتاب و. سلطان محمد قاسم کندهاری هم ليکي چې ده په کندهار کې د سردار محمد علم خان بن سردار رحمت الله خان څخه يو کتاب وموند چې د سدوزو په پاچهي کې کښل سوی او د دغه عصر حوادث مفصل پکښي راغلي دي.^(۱) د دې کتاب نوم سلطان محمد نه ليکي خو د خپل کتاب په مقدمه کې يې (مجموعه ابدالي) بولي، ځکه چې له دغه کتابه د سلطان محمد اقتباس د راورتي له ترجمې سره نژدېوالی لري نو ويلای سو چې دغه کتاب هم هغه تذکره الملوک و. (د هوتکو د وختو تذکره الملوک بل کتاب دی دغه دواړه مه سره گډوي.)

﴿ ۳۳ ﴾

خان جهان لودي د (مرآت الافغانه) ليکوال

راورتي دا کتاب د مرآة الافغانيه په نامه د تذکره الملوک په ماخذو کې ذکر کوي او د مؤلف نوم يې نه بڼي^(۱) له نورو کتابو څخه معلوميږي چې د کتاب صحيح نوم مرآة الافغانه دی او مؤلف يې خان جهان لودی و^(۲) د هند له مشهورو پښتنو څخه مور دوه تنه په دې نامه پېژنو: لومړی خو هغه خان جهان لودی دی چې ذکر يې د مخزن افغاني په تفصيل کې وسو، بل خان جهان لودی هم د سلطان سکندر لودي (۸۹۴ - ۹۲۳ هـ) له مشهورو امراوو څخه دی چې په دغه وخت کې د لوی وزير حيثيت لري او د راپزي

(۱) تاريخ سلطاني ص ۵۲.

(۲) د پښتو گرامر مقدمه ص ۸.

(۳) تاريخ سلطاني ص ۵۲-۵۷، خورشيد جهان ص ۸۷-۸۹.

پنځمه فرعه: د خواجه خضر خېلو بيان چې دوی سلطان خدکه خېل بلل کيږي.

خاتمه: د خواجه خضر خېلو او د احمدشاه دراني احوال او د ده فتوحات په هند او پنجاب کې^(۱) راورتي چې تذکره الملوک ليدلې وه له هغه کتابه څخه يې دغه لوړ معلومات کښلي او هم يې د دغه کتاب مقدمه په انگرېزي ترجمه کړې ده، داسي معلوميږي چې د دې کتاب د مؤلف نوم په خپله راورتي ته هم نه و معلوم ځکه چې د کتاب ذکر مفصل کوي اما د مؤلف نوم کورټ نه اخلي.

د تذکره الملوک ماخذونه چې مؤلف ذکر کړي دي او هم هغه انگرېزي ترجمه چې د کتاب له مقدمې څخه د راورتي په مشکوره سعی پاته ده مورټ ته د مؤلف په خصوص کې داسي فکر راکوي:

د تذکره الملوک مؤلف پوه او عالم او مؤرخ او د پښتو ژبي يو نشر ليکونکی اديب و، ښه مؤرخ و ځکه چې د خپل کتاب ماخذونه يې ثقه ښوولي دي، او د مقدمې مطالب هم غوره او مستند ښکاري (د هغه وخت له تاريخي معلوماتو سره سم) د تذکره الملوک د مؤلف د ژوندانه عصر هم د تيمورشاه زمانه يعنی (۱۲۰۰ هـ) ټاکلای سو، ځکه چې راورتي وايي چې د کتاب يوه برخه هغه وقايع دي چې احمدشاه بابا رحمته الله عليه تر مړيني وروسته پېښ سوي دي.

د کتاب مقدمه چې راورتي په انگرېزي ترجمه کړې ده عمده مطالب يې دغه دي:

د پښتنو د اصليت په باب کې هغه قصې او روايات چې کلاسيکي مؤرخينو ذکر کول (او اوس مدار د اعتبار نه دي) د پښتنو د نوموړو او مشاهيرو ذکر دغه بحثونه تدقيقی رنگ لري. او د استفادې وړ دي د پښتنو احوال د کسي په غره کې بيانوي او بيا د ملک ابدال احوال ليکي خو د ملک سدو عصر ته رارسېږي، دلته د سدوزو په خصوص کې خورا ښه او غښت مواد ليکي، د دې کورنۍ اقتدار او روابط د هند له لوديانو او

(۱) د پښتو گرامر مقدمه ۹-۱۰-۱۱ وغيره.

۱. تاریخ احمد یعنی محاربات سلاطین درانیه باسکهان و بهاؤ و جهنکو طبع لکهنو ۱۲۶۵ هـ.
۲. محاربة قندهار: مصنفه عبدالکریم طبع لکهنو (۱۸۴۸ م) کانپور (۱۲۶۷ ق) دی د ډیرو کتابو مترجم و، تر (۱۲۹۲ ق) دمخه مه دی.

﴿ ۳۵ ﴾

اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال

دا رساله راوړتې د تذکره الملوک په ماخذو کې راوړې او وایي چې د تذکرې خاوند له «رساله اکبر خدکه» استفاده کړې ده، داسې معلومېږي چې اکبر نومی پښتون یوه تاریخي رساله درلوده چې د تذکره الملوک د څښتن په لاس کې وه^(۱) خدکه راوړتې په لاتیني حروفو داسې ضبطوي khadkah او لکه چې دمخه د تذکره الملوک په بیان کې وویل سوه د سدو یو زوی خواجه خضر چې احمدشاه بابا رحمته الله علیه هم د ده له نسله دی اولاد یې په (سلطان خدکه) مشهور دی دې تسمیې وجه حیات خان او سلطان محمد او نور مورخین هسې کارې چې د خضر خان زوی سلطان خداداد نومېدی او دغه سړی په خپل عصر کې ډېر مقتدر مشر و پښتانه لکه چې هر نوم د اعزازو لپاره تصغیر کوي دی یې (سلطان خدکی یا خدکه) باله نو په سدوزو کې هم د خواجه خضر اولاد چې سلطان خودکي ته منسوب دي ټوله خودکي بولي^(۲) په هر صورت اکبر د دغې طایفې څخه یو مورخ دی چې رساله یې د تذکره الملوک د خاوند په لاس کې وه.

جاگیردار دی^(۱) د نعمت الله په قول خان جهان لودي په (۹۰۱ هـ) وفات سوی او تر ده وروسته یې زوی احمد خان د (اعظم همایون) په خطاب سرلوړی سوی وو.^(۲) دا پښتون سردار لکه چې عالم او لیکوال او مورخ تهر سوی دی چې مرآه الافاغنه د ده تاریخي اثر دی او داسې ښکاري چې د پښتنو د پاچهانو چې په هند کې تهر سوي دي او مخصوصاً د سلطان سکندر لودي احوال یې مفصل کښلي وو، ځکه چې د کتاب نسخه نه ده لیدلې سوي او لوړ روایات هم پوره کفایت نه کوي، نو د مرآه الافاغنه انتساب هم دغه خان جهان لودي ته زما په عقیده سل په سل کې مثبت دی، شل کاله دمخه ما د دغه کتاب یوه خطي نسخه د ښکارپور په گړي یاسین کې ولیدله چې د خان جهان په نامه وه مگر کوم خان جهان؟ او د کوم وخت؟

﴿ ۳۴ ﴾

منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال

د دې کتاب نسخه له قاري عبدالله خان سره وه نه پوهېږم چې څه سوه؟ دا کتاب د پښتنو د سلطنت مفصل تاریخ دی چې منشي عبدالکریم د شجاع الملک سدوزي په وخت کې کښلی دی ژبه یې پارسو ده.

منشي عبدالکریم علوی مدقق او پوه مورخ دی د نادر افشار احوال او د احمدشاه بابا رحمته الله علیه د سلطنت وقایع یې خورا مفصل کښلي دي او داسې ښکاري چې د دې تاریخ په لیکنه کې هم مقصد د دغه عصر حوادث وه او د احمدشاه بابا رحمته الله علیه په نامه یې بللی دی، دا کتاب په اردو هم ترجمه سوی او د (واقعات درانی) په نامه په کانپور کې په (۱۲۹۲) چاپ سوی دی. فیض محمد یې هم په خپلو ماخذو کې ذکر کوي. د افغانستان په تاریخ کې ډېر قیمتي معلومات لري او له مهمو مراجعو څخه گڼل کېږي. د دغه عبدالکریم په نامه ما دوه چاپي کتابونه لیدلي دي:

^(۱) د پښتو گرامر مقدمه.

^(۲) حیات او سلطاني.

^(۱) خورشید ص ۸۹.

^(۲) مخزن افغاني ص ۷۶.

کوي چي په دغه کتاب کي د حاجي ميرويس خان رحمته او د ده د ورور عبدالعزیز د عهد وقایع مفصلاً راغلي دي ^(۱) خو افسوس نه دی د دغه کتاب بیان ليکي او نه له بل چا څخه ما د دغه کتاب په باب کي څه اړوېدلي او ليدلي دي نو په خپله د کتاب وجود هم محل د تامل دی ځکه چي په دغه عصر کي عربي کتاب ليکل له رواجه لوېدلي وه او هم معاصرینو لکه محمد هوتک د دغه هيڅ ذکر نه دی کړی.

﴿ ۳۸ ﴾

ميا عمر ځمکنی د (شجره نسب افغانان) ليکوال

محمد عمر د ابراهيم زوی چي اصلاً د باجوړ د ميا کلي وو، وروسته د پېښور په ځمکنی کلي کي میشت او هم دلې په ۲۹ جمادي الثانيه ۱۱۹۰ ق وفات سو، دی د روحاني او علمي لوړ شخصیت خاوند او د اتهک د شېخ يحيی څخه په نقشبندي طریقه کي ماډون وو احمدشاه ابدالي رحمته د ده له متعقدانو څخه وو او په زرو نور ارادتمندان يې هم لرل په عربي او دري او پښتو ډېر آثار لري لکه مالي شرح، قصیده امالي په دري ۹۳۸ مخه او توضیح المعاني په پښتو د خلاصه کيداني شرح او پښتو شمایل نامه چي په (۱۱۶۳ ق کال) منظومه کړې ده. د ده بل کتاب شجره نسب افغانان و غیره يو تاريخي اثر دی، چي ما د دغو کتابو خطي نسخې د پېښور د بالامانی د مرحوم فضل صمداني په کتابخانه کي ليدلي وې. ميرزا هادي عشرت د احمدشاه رحمته د دربار منشي د ده د وفات تاريخ داسي ویلی دی:

تاريخ وفيات سراقطاب زمان
رهنمون شد خرد از لطف بمن گفتاقم
اربيرون بحساب جنـمـلش تادانی
(عددی بیست نهم شهر جمادی دوم)

د وروستنی مصراع ابجدی ارزښت (۱۲۶۸) دی که عدد (۷۸) ځني کم کو (۱۱۹۰ ق) پاتېږي.

^(۱) خورشید ص ۱۳۲.

﴿ ۳۶ ﴾

... د (نادرنامې) ناظم

د دې مؤرخ نوم نه دی راته معلوم، خو دوني ویلای سم چي دی اصلاً د خراسان و او د ده نيکه قاسمي شاعر دی، چي د مشهور مستشرق پروفیسور براون انگلیس په قول يې د فردوسي د شهنامې په ډول اشعار ویلي او قلمي نسخه يې د انگلستان د کیمبرج په دارالفنون کي سته ^(۱) د نادرنامې ناظم د قاسمي شاعر لمسی او د احمدشاه بابا معاصر دی چي يو کتاب يې د (نادرنامې) په نامه د خراساني نادر افشار په شرح حال کي په (۱۷) زره بيته د حسين خان فراهي په امر منظوم کړی دی چي دغه حسين خان د احمدشاه بابا رحمته له خوا د خراسان حاکم وو. دا کتاب د اعليحضرت احمدشاه بابا رحمته په نامه د (۱۱۷۲ هـ) د لومړۍ خور په میاشت پای ته رسېدلی دی ^(۲) د نادرنامې ناظم د هوتکو د سلطنت او د احمدشاه بابا رحمته د نيکونو احوال مفصل ليکي او بيا د احمدشاه بابا رحمته د حیات ډېر وقایع ذکر کوي. د دې کتاب يوه قلمي نسخه کي زما څخه وه د بلي نسخې درک نه لرم، پارسو شعر يې خوړ او د قدر وړ دی.

﴿ ۳۷ ﴾

... د (سلطان اویس) د تاريخ ليکوال

نه د دغه کتاب وجود له بله ځايه رامعلوم دی او نه يې مؤلف پېژنم خو دوني راته ښکاره ده چي د مرحوم حاجي ميرويس خان هوتک رحمته په احوال کي په لوړ نامه يو کتاب په عربي چا ليکلی دی، شېر محمد مؤرخ تصريح

^(۱) د براون د پارسو ادب تاريخ.

^(۲) قلمي نادرنامه.

که یې ویني ویني تل خاڅي له زړو څخه
 څوک چي ویني تا له ځوانو یا زړو څخه
 د زړو له زړه که ویني ویني څاڅي
 په کړو د غم لوېدلي ستا له کسرو څخه

اما په خپله محمد د پټي خزاني ليکوال په (۱۳) د رجب (۱۰۸۴ هـ) په کوکران کي وزېږېدی، او تر اتلسم کاله يې مروجه علوم لکه: فقه، تفسير، اصول او د فصاحت علوم لکه: قافیه، عروض، بیان، معاني او نور ولوستل ځکه چي د پلار او نيکه ښه مناسبات يې د هوتکو د شاهي کورنۍ سره وو نو د شاه حسين په امر کندهار ته راغی، او هر کله به د دغه زلمي پاچا په دربار کي و او د حضور ادبي ليکوال و هغه ادبي او علمي مجلسونه چي د دغه پوهنوال پاچا په دربار کي به هر کله کېده یو رکن يې محمد و، دی په پټه خزانه کي د دغو ادبي مجلسو او ټولنو حال ښه ليکي. محمد يې له پټي خزاني يو بل کتاب (خلاصه الفصاحه) هم په پښتو کېښلی چي د فصاحت علوم يې پکښي راوړي دي، بل علمي پښتو اثر يې (خلاصه الطب) دی چي په (۱۱۳۹ هـ) کال يې د هغه زلمي پاچا حضور ته وړاندي کي او سل طلاوي يې جایزه وموندله. محمد د شعر دېوان هم لري دغه څو بيتونه د ده دي:

ساقی پاڅه د سرو مېلو ډک یو جام را
 ستا له غمه نا آرام یمه آرام را
 نه نشاط سته نه مستي سته نه رندي سته
 چي سم رند هغه اوبه علی الدوام را
 په اوبو مي سوږ زړگی لږ څه را تود که^(۱)
 محمد ته داور ډک یو هسي جام را

پټه خزانه څو واره په کابل کي چاپ سوې ده:

۱. ۱۳۲۳ ش - پښتو ټولنه
۲. ۱۳۳۹ ش - تالیف او ترجمه
۳. ۱۳۵۴ ش - اطلاعات او کلتور
۴. ۱۳۵۷ ش - د ادب پوهنځی

(۱) پټه خزانه ۱۰۷-۱۰۸-۱۰۹-۱۱۰-۱۱۱ د قلمي نسخي

محمد د (پټي خزاني) ليکوال

لکه چي دمخه تاسي ولوستل پټه خزانه د پښتنو د ادب او رجالو او هم د ښارو مهم تاريخ دی چي د شاه حسين هوتک په عصر کي د شوال په (۲۴) هجري کال (۱۱۴۲ هـ) يې ليکل پای ته رسېدلي دي.

محمد هوتک د پښتو مدقق مؤرخ او د پښتو ژبي نوموړی ليکوال او شاعر دی چي خپل کتاب يې د هغه معارف پالونکي پاچا په نامه کېښلی دی.

خوشبختانه محمد هوتک د کتاب په پای کي د خپلي کورنۍ احوال هم ليکي، په دې ځای کي زما لپاره ډېر غنيمت دی او لنډوم يې:

"محمد د داؤد خان زوی د قادر خان لمسی په قوم هوتک چي اصلاً په مرغه کي اوسېدل او قادر خان له هغه ځايه سيوري ته راغلی وو له دغه ځايه يې يون وکړ او د کندهار کوکران ته راغی، په سن د (۷۶) کالو کي په (۱۰۵۸ هـ) وفات او هلته ښخ سو اما داؤد خان د مؤلف پلار په (۱۰۲۹ هـ) کال په کوکران کي وزېږېد او په صباوت کي يې علوم ولوستل شاعر او عالم سړی سو. داؤد خان په ږوب او د کسي په غره او پېښور کي سياحتونه وکړل او د حاجي ميرويس خان مرحوم رحمته الله عليه سره د آزادۍ غوښتلو په جگړه کي ملگری وو، په (۱۱۲۶ هـ) داؤد خان د حاجي ميرويس خان رحمته الله عليه له خوا په فراه او سيستان او گلستان کي د پښتنو د سپه سالار په ډول مقرر وو او هلته يې د متجاوز پردو لښکرو سره جگړې کولي. داؤد خان په (۱۱۳۶ هـ) وفات او په کوکران کي ښخ سو. د ده د ادب او علم د نمونې په ډول دغه دوې رباعی وگورئ چي د تجنیس په صنعت کي ځوني قيمت لري:

چي د چا په زړه کي اور د ميني بل سي
 په اور بل يې لمبې گډي حال يې بل سي
 اور د ميني کله مري د زړه له ميني
 د اور بل مینه که تل د زړه په تل سي

انگرېزانو په گټه سوي دي بيانوي او گرده معاهدې ليکي چي انگرېزانو په زوره په قبایلي مشرانو يا د افغانستان په حکمرانانو امضاء کړي وي.

﴿ ۴۲ ﴾

افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال

دا مؤرخ د اشرف خان زوی او د خوشحال خان لمسی دی ځکه چي ما یې په پښتانه شعراء لومړي جلد (ص ۲۲۸) کي مفصل حال کښلی دی نو دلته یې تکرار ضرورت نه لري. تاریخ مرصع هم ده په پښتو کښلی دی، د پښتنو او د خوشحال خان د کورنۍ په باب ښې خبرې لري خو هیوز انگلیس لیکي چي دغه یو عمومي تاریخ دی د پښتنو او مخصوصاً خټکو احوال پکښي ذکي کيږي او اکثر مطالب یې له مخزن افغاني او دروپزه څخه اقتباس سوي دي. هیوز دا هم وایي چي د تاریخ مرصع اصلي نسخه د افضل خان په لاس کي ده چي په جمال گړۍ کي اوسي، دوې نوري نسخې یې هم سته چي یوه په ما اړه لري.^(۱) راورتي په گلشن روه او هیوز په کلید افغاني کي له تاریخ مرصع څخه یو یو باب چاپ کړی دی. (دا هغه معلومات و چي ما ۳۷ کاله پخوا کښلي وو) اوس دا پر زیاتوم: دا کتاب په ۱۴۹۴ مخو کي د ښاغلي دوست محمد کامل مومند له نوټونو سره په ۱۹۷۴ م کال له پښوره چاپ او خپور سو. چي اصلي متن یې ۶۲۴ مخه دی او د خوشحال خان له بیاضه هم دېرش مخه مفید مطالب رانقل سوي دي په تاریخ مرصع کي وقایع د ۱۱۳۶ ق کال تر پایه لیکل سوي او د مؤلف وفات یې ۱۱۸۳ ق دی. (د تفصیل لپاره وگورئ د چاپي تاریخ مرصع مقدمه)

^(۱) د هیوز د کلید افغاني مقدمه.

﴿ ۴۰ ﴾

ریدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم

ریدی خان مهمند د غیاث خان زوی او د مسعود خان لمسی دی چي پلرونه یې د کندهار شرقي خوا د مهمندو په کلي کي اوسېدل، غیاث خان د مرحوم حاجي میرویس خان رحمته ملگری و او په خپله ریدی خان د محمد هوتک معاصر دی په (۱۱۳۶ هـ) اصفهان ته ولاړ او هلته د اعلیحضرت شاه محمود بریالي سره ووله هغه خایه چي راغی، د هغه اعلیحضرت د فتوحاتو په احوال کې (محمود نامه) نظم کړه چي څلور زره بیته وه.^(۱) داسي ښکاري چي ریدی خان په دغه خپل کتاب کي د مرحوم حاجي میرویس خان رحمته د ملي نهضته رانیولې بیا د اصفهان تر فتح پوري ټوله وقایع په پښتو خواړه مشنوي نظم کړي دي. محمد هوتک په پټه خزانه کي له دغه کتابه یو باب رانقل کوي چي د حاجي میرویس خان رحمته د ملي مجاهدت او د گرگین د وژلو قصې دي.

﴿ ۴۱ ﴾

د صولت افغاني لیکوال محمد زردار خان ناغر

دا مؤلف د نولسمې سدی په منځ کي له هغو افغانانو څخه و چي په هند کي یې ځای او جایگیر درلود. ده په اردو ژبه د پښتنو پر تاریخ باندي صولت افغاني وکښن چي په ۱۸۷۶ میلادي کي چاپ سو. دا کتاب خصوصاً د هندي افغانانو له مشاهیرو او غټو کورنیو او قبیلو چي په هند کي میشته سوي دي غوره معلومات راکوي. ناغر کاکران چي په هند کي یې نسلونه پاته دي ښه راښيي، او هغه سیاسي اقدامات چي د انگرېزي استعمار په وختو کي د پښتنو آزادو قبیلو او د افغانستان په خاورو کي د

^(۱) پټه خزانه قلمي ص ۷۱.

میرزا عظامحمد بنکارپوري د (نواى معارک) لیکوال

د پښتو ټولني په کتابخانه کي په لمبر (۶۴۴) یو کتاب سته چي دا کتاب پر شنه پخواني کاغذ کښل سوی او تقطیع یې (۱۱/۵ × ۶) انچ دی. په هر مخ کي (۱۴) لیکي او ټوله (۴۶۰) مخه دی. خط یې د شکست او نستعلیق تر منځ او ښه نه دی. د مؤلف او کتاب نوم ښکاره نه معلومېږي پارسي انشا یې هم تکلف ته مایله ده.

کتاب په حمد او نعت شروع کوي وروسته وايي زه په زلمیتوب په ښکارپور کي وم او بیا مي د خراسان، هرات، کندهار، کابل، پېښور سفر وکړ، او د شاه شجاع د جگړو وقایع مي په سترگو وليدل نو وروسته مي د ایستویک انگلیس په خواښت دا کتاب وکښل.^(۱)

مؤلف خپل تاریخ د نادر افشار له مرگه شروع کوي بیا د احمدشاه بابا او تیمور شاه او شاه زمان او شاه محمود ذکر مختصر کوي. وروسته د شاه شجاع او محمدزو د سلطنت ابتدایي وقایع مفصل شروع کوي د وزیر فتح خان او د ده د وروڼو تسلط بیانوي د کابل، کندهار، پېښور او ټوله افغانستان د دغه عصر وقایع مفصل راوړي، د انگلیسانو د لومړي جنگ ذکر هم خورا مفصل کوي. داسي ښکاري چي مؤلف خپله نسخه په (۲۵) د جمادی الثانی (۱۲۷۱ هـ) تمامه کړې ده او دغه موجوده نسخه هم په (۶) د روژې (۱۲۷۱ هـ) لیکلې سوې ده. د کتاب د پای لیک داسي دی: "بقلم حقیر پر تقصیر میرزا محمد حسن خلف مولانا میرزا عظامحمد". له دې لیکه د مؤلف د نامه په خصوص کي یو استنباط کولای سو چي د مؤلف نوم میرزا عظامحمد و، ځکه چي د کتاب په پای کي څو ځایه د (عطا) په نامه تلمیح کوي مثلاً: "با تمام این نسخه موسومه تازه نوائی معارک پرداخته شد... امید از اهنگ نوازان ساز... اگر فقط به نقد تحسین و آفرین متاع

^(۱) له قلمي نسخي څخه ص ۱ تر ۱۱.

هنرم را بخزند عین عطائی بر عطاست و الا بزبان عیب جوئی و نخوت نام عطا بخطا نبرده معاف دارند... هر گاه از راه لطف و عطائی به مطالعه این نسخه پردازند...

له دغه بیان سرې داسي تخمین کولای سي چي میرزا محمد حسن د دغي نسخې لیکونکی د مؤلف میرزا عظامحمد زوی و، ځکه د تالیف د ختم او د دغي نسخې د لیکلو تر منځ فقط دوې میاشتي فاصله ده. متاسفانه د دغي نسخې یو څو پاڼي پرې سوي او ناقصي دي چي له دغو څخه یو څو پاڼي په بل خط بیا تکمیل سوي دي او داسي ښکاري چي د کتاب بله نسخه هم موجوده وه. دغه کتاب وروسته ما په کراچي کي له څو خطي نسخو څخه ترتیب او چاپ کي. (کراچي سنډه ادبي بورډ ۱۹۵۹ م) دغه میرزا عظامحمد د عبدالرحیم لمسی او د ښکارپور له ممتازي علمي کورنۍ څخه یو منشي و چي په کلو کلو یې په کندهار او هرات کي د افغاني دربار منشي توب لاره او تر ۱۲۷۲ ق پوري لا ژوندی و. په (۱۲۲۵ ق) د خپل اکا سره چي په کابل کي د سنډه سفیر و کابل ته راغلی و. د دې کتاب د کراچي چاپ مصور او ۱۱۱۵ مخه دی.

حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) لیکوال

حاجي محمد عارف د قندهار دی او د یوه خورا مفصل تاریخ لیکونکی دی چي لومړی ټوک یې (مطلع) نومېږي او بل یې (مقطع). محمد عارف په کندهار کي د بیرم خان میرسامان و.^(۱) او د هغه سړي سره یې تر مرگه ملگري درلوده. هند ته ورسره ولاړ چي بیرم خان ووژل سو نو عارف له کجراته حجاز ته ولاړ له حج وروسته تر (۹۸۵ هـ) د مظفر خان سره و، په (۹۸۶ هـ) د اکبر پاچا دربار ته ولاړ او د پنجاب په دیواني مقرر سو. مگر ژر یې استعفا وکړه او د مظفرخان سره په تانده کي اوسېدی. په (۹۸۸

^(۱) مآثر رحیمی ج ۲ ص ۱-۸.

ډېر عمر يې په کلات کې حکمراني کړله، هغه وخت چې غازي محمد ايوب خان په کندهار کې پاچا سو، دی يې ملگری و او د ميوند په جهاد کې يې هم برخه درلوده، د (۱۲۹۷ هـ) د روژې تر مياشتې وروسته چې غازي محمد ايوبخان له کندهاره اېران ته ولاړ، نو د ده ملگري هم سره بېل سول او سلطان محمد خان مرحوم کراچي ته ولاړ او هورې اوسېد، ده په کندهار کې لا يو مفصل تاريخ کښلی و چې تاريخ سلطاني نومېد، لومړی جلد يې په (۱۲۹۸ هـ) په بمبېي کې په خپله طبع کړ دا جلد تر (۱۲۷۹ هـ) پورې له ابتداء څخه د پښتنو احوال لري او هم وقايع په خورا ښه صورت ليکي، د سلطان محمد د تاريخ دوهم ټوک چې د ده د عصر وقايع او هم مشاهدات وو ده ليکلي او هم چاپ سوي دي چې د هغه نسخې متاسفانه د امير عبدالرحمن خان په وخت کې ضايع کړلي سوي او اوس نه ميندلي کېږي، مگر له پخوانو خلکو څخه روايت دی چې له هغه کتابه يو څو نسخې پاته سوي او ضايع سوي نه دي د تاريخ سلطاني د دوهم جلد که کمه نسخه اوس وميندله سي د وطن د تاريخ لپاره به ډېر غنيمت وي.

سلطان محمد په زيارت د بيت الله شريف هم مشرف سوی و او پسله (۱۳۰۰ هـ ق) غالباً له کراچي څخه تللی او د هغه عصر د تورکيې په عربي مملکتو لکه: شام، عراق او نورو... گرزېدلی او هم هوري وفات سوی دی. خالص يو د پارسو شعر دېوان هم درلودی چې د ده تر مرگ وروسته محمد ابراهيم او د ده زوی هغه اشعار سره ټول کړي وو، له دغه کتابه فقط لومړنی درې پاڼې زما څخه وې، ابراهيم ليکي: زما پلار چې بيت الله ته ولاړ بيا يې احوال معلوم نه سو څو کاله وروسته د سلطان محمد خان ورور حاجي جان محمد کندهار ته راغی او وې ويل چې حاجي سلطان محمد په تورکو کې وفات سو، ابراهيم وايي: چې د پلار ډېر اشعار او منشور ليکونه زما څخه وو، هغه مي سره ټول کړل او د (دېوان خالص) په نامه مي وبلل.^(۱) ما (حبيبي) د خپلي کورنۍ له لويانو څخه (خدای ﷻ دې وبخښي) اړوبدلي وو چې سلطان محمد خان عالم او خورا پوه ليکوال و، په کندهار کې به هر

(۱) د تاريخ سلطاني مقدمه او د دېوان خالص لومړنی قلمي پاڼې.

ه) په دغه ځای کې د مظفرخان سره يو ځای ووژل سو. محمد قاسم فرشته د ده له کتابه ډېر مطالب را نقل کوي^(۱) او داسي ښکاري چې نسخه يې د ده کتب خانه کې ده د دې نسخې لومړنۍ او وروستنۍ پاڼې نسته خو خوشبختانه دغه ناقصي پاڼې د انگلستان د کيمبرج په کتبخانه کې خوندي دي. په (مطلع) کې د همایون د عصر حوادث ضبط وو او په (مقطع) کې د سلطان محمود له عصره بيا تر (۹۸۶ هـ) پورې د هند د ټولو پاچهانو او د پښتنو د سلطنت احوال کښلي دي. نو حاجي عارف کندهاری پوه پښتون مؤرخ دی چې په هند کې يې خپل کتب ليکلي دي. دی شاعر هم و امين زاري يې دغه دوه بيتونه ضبط کړي دي:

صد ارزو است در دل تنگم گره زدوست

دل نيست در برم گسره آرزوی اوست

ای بسا توبه که چون توبه دیرینه من^(۲)

خوبرویان بشکنند بیسک چشم زدن

د حاجي عارف د (مطلع) درک اوس نسته او دغه کتاب ورک دی.

﴿ ۴۵ ﴾

سلطان محمد خالص د (تاريخ سلطاني) ليکوال

سلطان محمد په نومورکو تاريخ ليکونکو کې نه راځي، ځکه چې د ده کتاب چاپ سوی او مشهور دی مگر له دې جهته چې څوک د ده په احوال نه دي خبر نو يې شهرت هم کم دی، زه لاندیني معلومات د دې مؤرخ په خصوص کې لرم: سلطان محمد خان د موسی خان زوی په قوم نصرت زی بارکزی د کندهار له پوهانو څخه و، چې په شعر کې يې خالص تخلص کاوه، ده خپل تحصيلات په کندهار کې وکړل او په پارسو کې ښه ليکوال او منشي سو. د امير شېرعليخان په دوره کې د کندهار له مشهورو خوانينو څخه و او

(۱) فرشته مقاله ۴ - ۷ - ۹.

(۲) هفت اقليم.

سفر ولاړم چي راغلم خلکو د سفر معلومات راڅخه غوښتل ما هم نظم کړل د نمونې په ډول د کتاب د پای خو بیتونه ولولئ:

ستایش به یزدان که این نامه ام
سراپا برار است از خامه ام
مگر جان فردوسی پاک زاد
ز فردوس در قالبم رونهاد
که زان همت این نامه را گفته ام
سخن همچو سلک گهر سفته ام
بدریای معنی شدم غوطه خور^(۱)
بسه سال اندوختم این گهر

﴿ ۴۷ ﴾

رساله نسب نامه فرقه غلجي

دا رساله میا عبدالحکیم کاکړ لیکلې ده، چي دی د ۱۱۴۵ ق په شاوخوا کي د کندهار د خلکو لوی لارښوونکی او د میا فقیر الله جلال آبادي مرید او معاصر و (۱۰۷۰ - ۱۱۵۳ ق) دا عالم او متصوف مشهور سړی ډېر نور تالیفونه هم لري او مرقد یې د کاکړو د لورلاني په تل چوتیالی کي دی.

میا عبدالحکیم پسله ۱۱۵۰ ق یوه رساله د پښتنو د قبیلو او لنډ تاریخ په باب کي په دري ژبه وکښله، چي اوس یې یوه خطي نسخه ماته پرته ده. دا د پښتنو یوه لنډه تاریخچه ده چي لومړي فصلونه یې د غلجو نسب نامه او د دوی د پاچهانو او مشرانو احوال بیانوي لکه: د توخو مشران، سلطان ملخي او حاجي ایدل او د هوتکو مشران حاجي میرویس او شاه محمود او شاه اشرف او شاه حسین د نادر افشار تر حملې پوري.

^(۱) له محاربه کابل څخه.

کله له پوهانو او علماوو سره محشور و، او د مشهور حبو اخوندزاده له زوی عبدالرحیم اخندزاده څخه یې استفاده او لوست کړی و، او د هغه ملگری هم و، چي له کندهاره فرار سو نو هم د مولوی عبدالرحیم اخندزاده د زوی مرحوم عبدالرؤف خان سره یو ځای کاکړستان ته ولاړ.

دا دوه بیته د ده له یوه مناجاته را اخیستل کیږي^(۱):

اگر فضیلت نگرده دستگیرم
زشر نفس خود در دم بمیرم
زشر نفس و شیطان ده امانم
مگر دان جز بذکر خود زبانم

﴿ ۴۶ ﴾

قاسم علي خان د (محاربه کابل) ناظم

دا سړی د هند دی، په (۱۲۶۰ هـ) یې د (محاربه کابل) په نامه د فردوسي د شهنامې په وزن یو کتاب تخمیناً په نه زره بیته کي نظم کړی دی دا کتاب د فیض محمد له ماخذو څخه دی. چي د سراج التواریخ په کښلو کې استفاده ځني کړې ده. قاسم علي د شاه شجاع له عصره خپل تاریخ شروع کوي. د افغانستان د اړو دور او انقلاب حوادث او د پزدو د حملو او جگړو وقایع په کندهار او کابل کي څرگندوي. که څه هم دا کتاب د متجاویزینو په طرفداري کښل سوی دی خو بیا هم د وطن د تاریخ د دغي دورې لپاره بد نه دی، او استفاده ځني کېدای سي. د کتاب ادبي جنبه او شعر خوږ او روان دی په (۱۲۷۲ هـ) د اگری په لیمانی مطبعه کي چاپ سوی دی. مگر نسخې یې اوس لکه قلمي کتابونه ډېري نه میندلي کیږي او دغه کتاب هم لږ خلک پېژني، مؤلف د کتاب په سر کي لیکي: چي زه د سند په

^(۱) د دېوان خالص قلمي پانې.

اثمة الافاغنه

امير افضل جدون د لاهور په هفته وارسيف ٧ سپتمبر ١٩٩٥ م كال ليكي: ملا خانمير يوه چارمقاله لري، چي په ١١٥٥ ق تاليف سوې ده، او دي له بله عربي كتابه ډېر مطالب رانقل كوي. چي هغه كتاب اثمة الافاغنه دي او مؤلف يې ابو الخطيب شيرازي نومېږي چي په ٥٣٥ ق كال مړ دی.

دا كتاب هم په فارسي او هم په پښتو ترجمه سوی دی چي سيد عبد الجبار شاه د سوات معزول امير يې دواړي نسخې درلودې. فارسي مترجم يې محمد جواهر خان سواتی و. چي دغه نسخه يې امير افضل جدون ليدلي وه، او مستر الترا امريكايي په پښتو گايد كي ليكي: چي ما هم د اثمة الافاغنه فارسي ترجمه په باجوړ كي د يوه خانه سره لېدلې ده. د ملا محمد خانمير د چارمقالې په يوه حاشيه كي داسي كښلي وه چي: "بدانيد كه اكثرأ اخبار حواشی از كتاب اثمة الافاغنه است و اثمة الافاغنه از ... ابوالخطيب شيرازي يوشع بن ابراهيم بن معصوم بن عبد الجبار بن سليمان شيرازي بن ليث كاكري است ... ابوالخطيب برای تحصيل علم از شيراز به بغداد رسیده در تلامذة ابوبكر داخل شد." (سيف طبع لاهور ١٩٥٥ م)

داسي ښكاري چي په دغه سنه ٥٣٥ ق كي به تحريف او سهوه راغلي وي. ځكه چي ابوبكر احمد بن علي مشهور په خطيب بعدادي په ٣٩٢ زوكري او په ٤٦٣ ق كي مړ دی، نو كه موږ د دغه ابوالخطيب شيرازي عمر ٨٠ كاله هم وگڼو، د بعدادي خطيب د مرگ پر وخت به دی بيخي كوچنی هلك وي. چي د بعدادي خطيب د شاگردۍ سن ته به نه وي رسېدلی.

ځكه چي د اثمة الافاغنه نسخې ثقه خلكو ليدلي دي، نو د منلو وړ خبره ده. (وگورئ په وروسته بيان كي د ملا خانمير چارمقاله)

نور فصلونه د لودي اولاد او په هندوستان كي د پښتنو شاهانو او د سوريانو او د شېرشاه احوال په لنډ ډول بيانوي.

د دغي رسالې په پای كي داسي كښلي دي: مؤلف رساله ملا عبد الحكيم كاكري است بموجب ارشاد عمه زمان ... محب العلماء جناب عبدالعزيز خان غلجي توخي محمدزي برهان خيل كه از كندهار بقصد سپه گري بهندوستان امده بود و به رتبه اميري رسیده و چند گاه نائب دار السلطنه لار (?) بود ... و هر افغان كه از ولايت بهندوستان امدي از نوازش او محروم نرفتي ..."

د ميا عبد الحكيم دغه رساله كه څه هم كوچنوتې ده خو حاوي او مفیده ښكاري.

روزنامه غزوات هندوستان

دا كتاب د امير تېمور كورگان د فتوحاتو بيان دی، تر هغه وخته چي دی په ٨٠١ ق كال هندوستان نيسي. مؤلف يې غياث الدين علي بن جمال الاسلام دی چي په فارسي ژبه يې دا لنډ كتابگوټي كښلي و.

د افغانستان او پښتنو په تاريخ كي دا كتاب له دې جهته گټه وړ دی چي د امير تېمور سفر او جنگونه له هراته تر كابله او اباسينه رانيسي، او په اوسني پختيا ولايت كي د پښتنو مشرانو نومونه او قبيلې او جغرافي ځايونه هم ذكر كوي.

د دې كتاب يوه خطي نسخه چي په ١٠١٥ ق كال كښلې سوې وه په پتروگراد كي وه او يوه روسي محقق ليوز بين تصحيح كړه چي بيا نو ٢١٢ مخه متن او ٢٠ مخه فهرستونه له يوې روسي مقدمې سره واسيلي بارتولد د پتروگراد د دار العلوم په مطبعه كي چاپ كړه ١٩١٥ م.

متی له علمي او روحاني کورنۍ څخه و. چي په ۹۵۶ ق زېږېدلی او په ۱۰۱۶ ق د هند په چنارگره کي مړ سوی دی، نو که د اسرار الافاغنه مؤلف خضر د ده معاصر او مرید وي نو د کتاب د تالیف وخت د ۱۰۰۰ ق کال شاوخوا اټکل کولای سو. خو د دغه کتاب پښتو یا فارسي نسخه ماته نه ده معلومه.

﴿ ۵۲ ﴾

خواجو ملېزی د (تواریخ افاغنه) لیکوال

دا کتاب د ۱۰۳۱ ق او ۱۰۳۳ ق تر منځ په پښتو ژبه د خواجو ملېزي په قلم تالیف سوی و، چي دی د یوسفزو د لوی مشر خان کجو له مصاحبینو څخه یوسفزی لیکوال و، او په خپل تواریخ افاغنه کي یې له ۸۸۰ تر ۹۹۴ ق پوري د پښتنو قبیلو هجرتونه او جنگي او اجتماعي پېښي د خان کجو تر مرگه لیکلي وې.

د دې کتاب یوه نسخه د ۱۱۸۰ ق په شاوخوا کي د هندوستان د شهاجهان پور د پښتانه نواب بهادرخان داود زي په کتابخانه کي وه. او هغه یې د روهیل کهنډ مشهور حافظ خان برېڅ ته واستوله، کله چي دغه پښتون حکمران دغه نسخه ولیدله نو یې د خپل دربار یوه پښتون لیکوال پیر معظم شاه ته وویل چي دا نسخه واخله په ساده ژبه یې د عامو خلکو د کتلو لپاره ترتیب او تهذیب کړه. نو معظم شاه هم دغه کار په گډه وډه پښتو او فارسي تر سره کي چي د تواریخ رحمت خاني تر عنوان لاندې ښودل سوی دی (نمبر ۵۳)

متاسفانه د خواجو اصل کتاب تواریخ افاغنه اوس نسته خو د دوهم مؤلف پیر معظم شاه سره را اوډلی او سم کړی کتاب د تواریخ رحمت خاني په نامه چاپ سوی دی.

خواجو خورا پوخ او سترگه ور سپېڅلی مورخ دی چي معظم شاه یې (مورخ محقق قاصی این قصص) بولي او په کتاب کي یې داسي مشران او واقعي ښودلي سوي دي چي بل ځای یې نه مومو، او داسي ښکاري چي

﴿ ۵۰ ﴾

د ملا محمد خانمير چارمقاله

لکه چي تاسي په ۴۹ عدد کي د ائمه الافاغنه تر نامه لاندې ولوستل دغه کتاب په فارسي ژبه لیکل سوی او ځيني برخي یې له ائمه الافاغنه څخه را اخیستي دي، لکه امير افضل جدون چي د راولپنډي د تعمیر په ورځپاڼه ۴ فبروري ۱۹۵۶ م کي کښلي دي: چار مقاله په ۱۱۵۵ ق ملا خانمير تالیف کړې ده چي دوې خطي نسخې یې دغه سړي د ضلع هزاره په نوان شهر کي لرلې.

د چارمقالې په حاشیه کي داسي کښلي دي، چي دغه حواشي اکثر له ائمه الافاغنه څخه رانقل سوي دي، او مطالب یې هغه داستانونه وو چي پخوا د پښتنو د کسي غره او کیس نیکه لپاره، سره راجورول سوي وو او بیا د نعمت الله په مخزن افغاني او نورو تاریخي کتابو که هم رانقل سوي چي له تاریخي واقعیته سره څنگ نه لگوي.

په دغسي کتابونو کي کله کله ډیري گټوري خبري پیدا کیږي چي د اوسنیو تاریخوالو په کار ورځي خو ځيني داسي خبري هم پکښې وي چي هغه نه عقل مني او نه له تاریخي پرله پیلو واقعیتو سره سمیږي. ځکه چي ما په خپله دا چار مقاله نه ده لیدلې نو تر دې زیات څه نه سواي پر ویلای.

﴿ ۵۱ ﴾

اسرار الافاغنه

دا کتاب په پښتو ژبه صابر د خضر زوی کښلی و، چي دغه خضر د شاه قاسم سلېمان مرید و، مستر ډیر ستارې د ایشیا تک ریسرچرز د دوهم ټوک په ۷۰ مخ کي لیکي چي دغه کتاب بیا له پښتو څخه خیر الدین نومي لیکوال په فارسي ژبه خلاصه کي. (تاریخ افاغنه ۸۹/۲)

په لوړ بیان کي خضر د شاه قاسم مرید و، لکه چي د دغه رسالې په درېیم عنوان کي ویل سوي دي دغه شېخ قاسم سلېماني د شېخ قدم زوی او د شېخ نومورکي مورخين

را استول سوی و. (په دغه رساله کې نمبر ۵۲) او پیر معظم شاه د ده په امر هغه کتاب نوی تحریر او ترتیب کی او نوم یې تواریخ رحمت خانی پر کښېښود. دا کتاب په ۱۹۷۱ م کال د پېښور پښتو اکاډیمۍ د ښاغلي روشن خان په همت په ۱۸۸ مخه کې چاپ کی، چې په پښتو او فارسي دواړو ژبو گډ لیکل سوی دی، او په تاریخي لحاظ یو خورا دروند او گټه ور کتاب گڼل کیږي. (د تفصیل لپاره وگورئ د دې رسالې ۵۲ عنوان خواجو ملېزی)

دا هم زیاتوم چې د تواریخ حافظ رحمت خانی په نامه یوه غټه اردو ترجمه هم د پېښور اکاډیمۍ په ۱۹۷۶ م په ۷۰۰ مخو کې چاپ کړېده چې د کتاب د متن ترجمه له نورو خورا مفصلو تعلیقاتو سره د ښاغلي روشن خان یوسفزي په قلم ده، او ډیرې گټورې خبرې او شجرې پکښې زیاتې کړې دي. چې د تاریخ خپرونکو ته په کار ورځي. (جزاء الله خیراً)

﴿ ۵۴ ﴾

سعادت نامه افغانی

دا په پښتو ژبه د پښتنو تاریخ دی، چې مؤلف یې سعادت خان د هدایت الله زوی و او ښایي چې د پېښور د خلیلو په تپه کې تیار سوی وي. دا کتاب سل کاله دمخه په پېښور کې چاپ سوی دی چې په آخر کې یې داسې کښلې دي: "سعادت نامه افغانی مطبوعه ۱۸۶۶ مطابق ۱۲۹۰ هـ. دا کتاب د پېښور د جهل چاپ خانه کې د میر اکبر د اروغه په انتظام د مستر هنری بکت قایم مقام انسپکتر مدارس صوبه سرحد په اجازت چاپ شو". ښاغلی روشن خان د یوسفزو یو سترگه ور لیکوال چی دغه نسخه یې لیدلې ده داسې لیکلې چې: دا کتاب د تواریخ رحمت خانی د لفظ لفظ تایید کوي، او د تالیف وخت یې تر تواریخ رحمت خانی وړاندې ښکاري، د یوسفزو حالات په تفصیل لیکي په کاتلنگ کې د یوسفزو او د لازاکو جنگونه شوي دي، دا کتاب یې په تفصیل بیانوي، او پښتو یې د خلیلو د تپې له محاورې سره برابره ده.

خواجو د پښتو ژبې شاعر هم و، چې د ده د یوه نظم نمونه هم په تواریخ رحمت خانی کې راغلې ده. (ص ۴) خواجو په خپل تواریخ کې د خان کجود مرگ یادونه هم کوي، نو ځکه ویلای سو چې د کتاب په ټولونه او لیکنه به د کجوخان تر مرگ وروسته پیل سوی وي. خدای دي حافظ رحمت خان او معظم وبخښي، چې د خواجو ورک سوی تواریخ یې موږ ته په تواریخ رحمت خانی کې را خوندي کړی دی.

﴿ ۵۳ ﴾

د پیر معظم شاه (تواریخ رحمت خان)

په دې کتاب کې د پښتنو قومونو د هغه هجرت وقایع راغلي دي چې د هجري نهم قرن په دوهمه نیمایي کې یوسفزي د کندهار او ارغسان له سیمو څخه د کابل له لارې ننگرهار او د پېښور سیمو ته تر اباسین او سواته پورې خپاره سوي وو.

د کتاب مؤلف د پېښور د پیر سباک کلي پیر معظم شاه ولد پیر محمد فاضل دی، چې د حافظ رحمت خان برېڅ په غوښتنه یې په ۱۱۸۱ ق کال په هندوستان کې په روانه او خوږه پښتو کښلی دی، او دغه اوه مقامه لري:

۱. د ښځي او غوري قومونو اصلي وطن
 ۲. د یوسفزو رارسېدل پېښور ته او دوابه او یا جوړ نیول.
 ۳. یوسفزي سوات ته ځي او بابر پاچا دلته راځي.
 ۴. ککيانی دوابې ته راځي.
 ۵. د ککيانو او د لازاکو جنگ.
 ۶. شېخ ملي دغه نوي نیولي سیمي سره ویشي.
 ۷. یوسفزي تر لنډې اوږې او د غوریاخیلو سره جنگ کوي.
- په دغو اوو برخو کې د ۸۸۰ هجري قمري کاله تر ۹۹۴ ق (۱۴۷۵ - ۱۵۸۵ م) پورې تاریخي پېښي بیان سوي دي.

د دې کتاب اصلي ماخذ یو کتاب تواریخ افغانه و، د دهلي د پښتانه مشر نواب بهادرخان داودزي له کتابخانی څخه حافظ رحمت خان ته

ځکه چې د اصفهان د فتح په کال ۱۱۲۵ ق محمد امين د ۳۶ کالو و،
نويې د تولد کال ۱۰۰۹ ق ټاکلای سواي، چې وفات يې د نورمحمد په قول
۱۱۷۴ ق کال په ۷۵ کلنۍ کې دی.

د محمد امين زوی نورمحمد د ده له خولې وايي: "زه په دې غزا د
اصفهان فتح کې ۳۶ کلنۍ وم د جنگ په فنونو او فتورونو کې گړندی وم".
علاوه پر نثر او وقایع لیکنو باندي محمد امين ځيني پښتو شعرونه هم
درلودل چې نموني يې تر اوسه پاته دي.
(وگورئ تاريخي پلټني ۱۶ د حبيب الله رفيع مقاله د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴿ ۵۶ ﴾

عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو لیکوال

دا لیکوال او د پښتو شاعر د حاجي ميرويس هوتک د کورنۍ يو
وروستنی سړی دی، چې پلار يې عبدالجبار خان د حاجي انگو زوی و، او
حاجي انگو د ميرويس نيکه وراره و، چې د ژوند وخت يې په ۱۲۰۰ ق کال
شاوخوا اټکلولای سو.

عبدالغفار د پښتو دېوان او د پنج داستان (مثنوی) او د سوداگر بچه
قصه لري، خو تر ټولو ارزښتمن کتاب يې د خپلې "کورنۍ حالات" دي چې
په دې کتاب کې دی د خپلې کورنۍ حالات د گرگين خان گرجي له ظلمونو
څخه را شروع کوي او د هوتکو د دورې وقایع ليکي، چې د ده له کتابه اوس
فقط ۱۵ مخه سته، او د پای خوا يې پرې سوې ده. په موجوده وروستۍ پاڼه
کې د شاه اشرف هوتک (۱۱۳۷ - ۱۱۴۲ ق) او عثمانی سپه سالار
احمد پاشا د جنگ قصه راغلي ده چې دا جنگ په ۱۱۴۰ ق پېښ سوی و.
عبدالغفار په خپلو اشعارو کې هم کله کله ځني تاريخي وقایع او د خپل
عصر مشاهير يادوي، چې د تاريخ د څېړونکو په کار ورځي.

د کورنۍ حالات يوه ناقصه نسخه په سيوري کې د دغې کورنۍ له
لمسو سره وه. (د تفصيل لپاره وگورئ: د پوهاند رشاد مقاله په تاريخ پلټنو
کې تر ۱۱۵ مخ وروسته د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

دلته د نمونې په توگه دغه خو کرښي را اخیستلي کيږي: "پېښور ته
راغلي پښتانه ټول درې کوره دي، او بعضي قبيلې د دې دريو قبيلو سره يو
ځای اوسي، چې دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده، خو دغه همسايه
دي، دا لويي کورونه درې دا دي:

اول :- خيښي

دوهم :- غوري

درېيم :- کرلاني

(پښتو مجله - اکتوبر ۱۹۷۹ م - د پېښور چاپ)

﴿ ۵۵ ﴾

محمد امين سرپرېکړی د (جگړه د محمود افغان

نيول د اصفهان) لیکوال

دغه مؤلف او مؤرخ محمد امين نومېږي، چې په قوم مرانی کوچی او
د مرغې د غونډان و، دی د خپل عمر په ۳۶ کال په ۱۱۳۵ ق د هوتک شاه
محمود په لښکرو کې د ارسلا خان ناصر تر بيرغ لاندي اصفهان ته ولاړ، او
د ايران د فتح جنگونه يې گرده په خپلو سترگو وليدل، او يو کتاب يې په
پښتو وکښ.

د دې کتاب نسخه ما نه ده ليدلې، خو د ده زوی حافظ نورمحمد يوه
قصه د (برېښنا او خدی) په نامه په ۱۲۰۴ ق کښلې وه، چې خطي نسخه يې
سته. د دغې قصې په سرريزه کې نورمحمد داسي کاري: "چې زما پلار د
اصفهان په جگړه کې په ۲۵ کلنۍ برخه اخیستې وه، او کله چې بيرته راغی
نوده مبارک چې حال د دې جگړې په خپله ليدلی و، نو يې يو وړوکی کتاب
په ژبه خوږه د پښتو کې په حال د دې جگړې کې ليکلی و، او نوم د دې
کتاب "جگړه د محمود افغان نيول د اصفهان" دی. خو حق دا دی چې ډېر ښه
او رښتيني بيان دی، او دا کتاب په زښو د پښتنو له جهته د بدلو د قومو
قيمتي دی، او نو و ښځي او کم و لوی يې خواښتني دي."

(د برېښنا د قصې سرريزه)

له ۱۴۷۰ م کاله څخه د باروزو تاریخي واقعې لري، مگر بله خطي نسخه يې تر اوسه نه ده معلومه.

﴿ ۵۷ ﴾

د باروزو جنگنامه

د باروزو قبيله د پښتنو غرغښتو ته رسېږي چې د پني له ځانگي څخه ده، پخپله بارو د حسين لسمی او د پني له پښتنه څخه دی.

وايي چې د پني قبيله اصلاً د کسي له غره څخه د دره بولان له لاري د سانگان سيمي ته راغلې، چې د يوځايي او سيوی تر منځ يو ځای دی. له دوی څخه باروزنی تر اوسه هم پښتو وايي او ځانونه کاکران بولي او دغه سيمه گرده د باروزيو په نامه مشهور ده، د سدوزيو پاچهانو په وخت کي د سيوی حاکمان هم دوی وو او احمدشاه بابا د دوی يو لوی مشر عیسی خان د ښکارپور په حکومت ټاکلی و. د دغه کتاب مؤلف قاضي ملا شېخ محمد دی. چې د باروزيو اميرانو مسري خان او بختيار خان په نامه د نونسم قرن په لومړيو کلو کي تالیف سوی دی ځيني برخي يې منظومي دي، او د باروزيو د خاندان شجره هم لري، د جنید خان احوال بيانوي، چې د شاه جهان معاصر و (۱۰۵۰ ق حدود) بیا نو د مندرخان او احمدخان او بختيار خان احوالي او د دوی جنگونه د کلات د احمدزو، بلوڅو سره ليکي، او کله چې ډومر کاکران پر سانگان باندي ورځيږي او باروزی رشید خان يې مخي ته دريږي دغه شخړي هم په تفصيل ليکي.

د دغه کتاب يوه خطي نسخه په دري ژبه د سيوی د کرک د کلي د سردار احمد خان سره وه چې مرحوم سلطان محمد پني ځني ليدلې وه.

﴿ ۵۸ ﴾

تذکیر البار (حالات باروزائی)

دا کتاب د باروز پښتنو پر تاریخ باندي د ملا محمود جسکاني بلوڅ په قلم د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کي تالیف او کښل سوی دی. چې يوه نسخه يې د سيوی پولتکل ایجنټ میکانگی ته په لاس ورغلې وه او دی وايي چې

﴿ ۵۹ ﴾

منظومه جنگنامه

ناظم يې په دري ژبه نورمحمد کلهوره د قلات د مير نصيرخان د وختو قاضي القضاات دی چې د علم او تقوا خاوند و او کله خان نورمحمد گنجابی هم بولي چې گنج آباد د بلوڅي قلات په کچه کي و، يوه نسخه يې د کلات د لوی خان په کتابخانه او بله يې د سکهر د مولا شيدايي څخه وه، دا کتاب د نظم او نثر برخي لري، چې د احمدشاه بابا په زمانه کي د مير نصير خان لپاره تالیف سوی دی، او کوم جنگونه چې احمدشاه بابا له سکهانو سره کړي او په خپله مؤلف هم پکښي شامل و بيان سوي دي.

د احمدشاه بابا د وختو تاریخي وقایع ډېر لري او مستند ښکاري چې د اوم هندي لام بیان تر ۱۷۶۴ م پوري راغلی دی. دا کتاب گنډاسنگه په انگریزي ترجمه او په امرتسر کي په ۱۹۳۹ م چاپ کړی دی.

﴿ ۶۰ ﴾

د (تذکرة الملوك) نومورکی ليکوال

دا کتاب لومړی پلا هغه وخت وپېژندل سو چې د يوې خطي نسخې له مخي په ۱۹۴۳ م د انگریزي ترجمې او ډيرو مفیدو تعليقاتو سره د مشهور روسي مستشرق مينورسکی په همت د انگلستان په کيمبريج کي چاپ او خپور سو.

د کتاب د مؤلف نوم چا ته نه دی معلوم، خو دوني ښکاري، چې دغه گټور کتاب د ۱۱۴۰ ق په حدودو کي د شاه اشرف هوتک په غوښتنه چا په اصفهان کي کښلی دی.

باب پنجم - در ذکر نيکنام خان افريدي.

بابا ششم - در ذکر وفات جد بزرگوار و احوالات ديگر سرگذشت پدر بزرگوار خود، که در شهر فن آباد چند مدت سکونت نموده، باز در کوهسار سکونت فرمودند و نيز وفات اينجا يافتند. و ديگر ذکر نواب احمد خان بهادر غالب جنگ و نواب مظفر جنگ.

باب هفتم: در ذکر يتيم شدن و سبب پرورش يافتن خود مدح راست و درست محمد سعيد خان و عبدالرحمن بهادران قندهاری.

باب هشتم - در ذکر تفرقه افتادن دفعه اول در رساله محمد سعيد خان بهادر قندهاری و رفتن در رساله مرزا عطاييگ خان و باز آمدن در رساله خان موصوف و آمدن عبدالرحمن خان.

باب نهم - در ذکر آمدن متعلقان من در شهر فرح آباد و سکونت ورزیدن در شهر مذکور.

باب دهم - در ذکر ملک متعلقه موضع اخور گویا که مسکن پدر جد بزرگوار من بود و موجبات آمدن از ملک ولایت در ممالک هندوستان و سکونت ورزیدن اينجا.

باب يازدهم - در ذکر نشستن نواب سعادتخان بر مسند وزارت و استعفاء کردن من از نوکری، سرکار موصوف و رفتن باطراف ملک جنوب تا به سوات بندر.

باب دوازدهم - در ذکر حالات شهر برهانپور.

باب سيزدهم - ذکر رسيدن من در لشکر مهاراجه جسونت.

باب پانزدهم - در ذکر اوقات اسيری افواج نواب امير خان بهادر و سرگذشت ابتداء خان غفرالله و سبب مشتهر شدن به لقب نواب امير الدوله محمد امير خان بهادر دلاور جنگ.

باب شانزدهم - حالات مقابله جنگ فرنگ و هولکر و هزيمت يافتن افواج فرنگ.

باب هفدهم - در ذکر سفر کردن بجانب ملک مالوه.

باب هجدهم - در ذکر نواب امير خان که عبور از دریای جمن و گنگ نموده.

موضوع يی د هوتکو د دورې ملکي تشکيلات او د دغه مملکت د ولاياتو عايدات او بودجوي مخارج او مداخل دي. چي د افغانستان د هوتکو شاهانو په تاريخ کي ښه معلومات په لاس راکوي. د دې کتاب فارسي متن په بېل ډول په ۱۳۳۲ په تهران کي هم چاپ سو.

﴿ ۶۱ ﴾

موسی بن جرجیس د (تاریخ العجم و الافغان) لیکوال

دا یو عربي مؤلف دی چي د ۱۱۴۰ ق په شاوخوا کي ژوندی و او په لوړ نامه يی یو کتاب د اهران او افغانستان یو تاریخ وکښ. چي له ۹۰۶ ق څخه بیا تر خپله وخته پوري وقایع بیانوي او د هوتکو فتوحات په اهران کي ښيي.

یوه خطي نسخه يی ۲۴۰ مخه د مصر په تیموریه کتابخانه کي خوندي ده او چاپ سوی نه دی.

(دکتور لطفی - فهرس المخطوطات المصوره طبع قاهره ۱۹۵۷ م)

﴿ ۶۲ ﴾

د قاسم علي افريدي تاريخ

د کلیات افريدي په پيل کي د قاسم علي افريدي کښلی تاريخ موجود دی، دغه تاريخ په پارسي ژبه کښل سوی، ټول بابونه يی ۲۲ دي او د کلیات په لومړيو ۱۰۹ پاڼو کي خطاطي سوي دي.

د کلیات افريدي يوه خطي نسخه د پېښور د اسلاميه کالج په کتابخانه کي خوندي ده. او د دغي کتابخانې په کتابونو کي يی نومره ۱۹۱۰ ده.

د تاريخ په پيل کي دا بيانونه سته: نواب محمد خان بنگښ، ذکر

اولاد فتح خان و ميرخان و جهانهان.

باب چهارم - در ذکر اولاد جهان خان.

دی او خطي نسخې يې ډیري دي. د احمدشاه او تېمورشاه په وختو کې چې څه له سکھانو سره پېښ سوي دي یو معتبر ماخذ يې دغه کتاب دی.

﴿ ٦٥ ﴾

حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال

دا کتاب د اتلسمې سدی په نیمایي کې لیکل سوی دی، او له ۱۱۶۰ ق ۱۷۴۷ م او د احمدشاه له جلوسه څخه بیا د شاه زمان تر سقوط ۱۸۵۱ م پورې یې واقعات راوړي دي چې تش یوه خطي نسخه یې اوس د ازبکستان د تاشکند د علومو د اکاډیمي په کتابخانه کې سته (۱۶۲۶ نمبر) او داسې ښکاري چې مؤلف به د شهزاده همایون سدوزي له نزدېکانو څخه وي، چې خپل تاریخ یې د ۱۲۱۸ ق د صفرې په میاشت (جون ۱۸۰۳ م) کښلی دی، او دا کتاب ځکه چې تاریخ حسین شاهی (نمبر ۶۹) ته ډېر ورته دی نو ښایي چې مؤلف به له دې کتابه اخیستنه کړې وي.

﴿ ٦٦ ﴾

محمود حسيني د (تاریخ احمدشاهي) لیکوال

دغه منشي چې محمود د ابراهیم جامي زوی نومېږي، او د نادر افشار د منشي میرزا مهدي خان شاگرد و په ۱۱۶۷ ق کال په مشهد کې د محمد تقی خان شېرازي له خوا د احمدشاه بابا حضور ته معرفي سو، چې د "مجلس نویس" په کار مقرر سي، دی حسینی سید او د جام له اوسېدونکو څخه و چې د احمدشاه د خپل دربار په منشي گري او وقایع لیکلو وټاکه، او ده تاریخ احمدشاهي د دې پاچا له جلوسه ۱۱۶۰ ق بیا تر مرگه ۱۱۸۶ ق وکښ چې د هر کال وقایع بېل بېل لري، او یوه خطي خوشخطه نسخه یې اوس د لیننګراد د شرقي څېړنو په مؤسسه کې سته (د ۹۳) چې په ۱۹۷۴ م کال په دوه ټوکه ۱۳۹۵ مخه کې د اتحاد شوروي د علومو اکاډیمي عکسي چاپ کړه.

باب نوزدهم - در ذکر مصالحت و موافقت فيما بين مهاراجه جسونت سنگ و هولکر بهادر مهاراجه دولت را و سنده.

باب بیستم - در ذکر نوکری ملازم بودن برای چند در سرکار میرجعفر.

باب بیست و یکم - در ذکر ابنای روزگار و شکایت مفارقت برادران.
باب بیست و دوم - در ذکر معاش و حالات وفات برادر حقیقی و عقاید و ایقان معاد اهل تصوف.

﴿ ٦٣ ﴾

محمد امين گلستانه د (مجمل التواريخ) لیکوال

ابوالحسن محمد امين د مجمل التواريخ بعد نادريه مؤلف دی د دولسمې سدی په منځ کې د پارس اوسېدونکی و، چې د نادر شاه افشار د سلطنت او وروستيو واقعو بيان يې په مجمل کې کښلی او دا کتاب لومړی پلا په ليدن کې په ۱۸۹۱ م کال چاپ سو، چې په فارسي ژبه و ان سکارمن چاپ کی، او بیا د دغې طبع له رویه په تهران کې په ۱۳۲۰ ش د مفیدو تعليقاتو سره چاپ سو. دغه کتاب د هوتکیانو او سدوزو او نادر افشار او زندیه شاهانو پر احوال باندي مفصل معلومات لري، او محمد امين د دې عهد يو مؤرخ گانه سي.

﴿ ٦٤ ﴾

د (حقیقت بناء و عروج فرقه سکھان) لیکوال

د دې کتاب لیکوال نه دی معلوم، خو د تېمورشاه معاصر ښکاري، او د خپل وخت د یرلسمې سدی د لومړیو برخو حال یې تر هغه وخته کښلی دی چې تېمورشاه بیرته ملتان ونيو. د دې کتاب یوه انگرېزي ترجمه بڼرجي په ۱۹۴۲ م کال له کلکتې څخه خپره کړه خو د لندن رایبل سوسایتي د کتابخانې په فهرست کې د دغه کتاب مؤلف په غلطه تېمورشاه گڼل سوی

﴿ ٦٩ ﴾

امام الدين حسينى چشتي د (تاريخ حسين شاهي) ليكوال

دا سرې اصلاً د افغانستان د چست له اوسېدونكو څخه و، چي په هند كې يې ژوند كاوه، او له افغانانو سره محشور و، ده خپل كتاب چي مرقع شاهان درانيه هم بلللى سړى دى، په ١٢١٣ ق كال تمام كى، چي له احمدشاهه تر زمانخان پوري د افغانستان احوال بنيي، د شاهانو او د دربار د مشرانو معرفي په ښه ډول كوي، د ډهلي له درباره سره د افغاني دربارونو روابط بنيي، د سفيرانو نومونه او كارونه كاري، ځيني رسمي درباري خطونه هم كټ مټ ليكي، د مشهورو ځايو او لارو فواصل بنيي او د دې وختو لپاره يو عمده او باوري ماخذ دى.

يوه خطي نسخه يې د كابل په ملي ارشيف كې او نورې خطي نسخې يې د بانكي پور د خدابخش او د كلكتې د ايشياټك سوسائټي او د برتېش موزيم په كتابخانو كې سته.

﴿ ٧٠ ﴾

تاريخ محاربه كابل يا ظفر نامه اكبري

دا كتاب ابوالقاسم دهلوي په دري ژبه نظم كړى دى، چي نسخه يې د حيدر اباد د كن په اصفيه كتابخانه كې وه، د دغه كتاب په سرريزه كې ابوالقاسم وايي چي زه د سنده د انگرېزي ريزيدنټ په حكم د بلوڅو د قلات نصير خان ولد محراب خان ته واستول سوم، چي دى د كابل د پادشاه ورور ته غاړه كښېږدي او شورش بند كى نصير خان خو دا خبره ومنله، مگر د انگرېزي حكمران مطلب خو دا و چي نصير خان په يوه چم خائنه راولي او بيا يې نو ونيسي، له دې جهته يې ابوالقاسم وتراتې.

تر دې وروسته ابوالقاسم له سنده بيرته ډهلي ته ځي او دغه خپل كتاب نظم كوي او داسي ښكاري چي د انگرېز او افغان په لومړي جنگ كې

دا كتاب غالباً دوه تحريزه لري ځكه يوه خطي نسخه يې د تهران د دانشگاه په كتابخانه كې هم سته، چي د دواړو نسخو محتويات لږ سره بېل دي، او داسي ښكاري چي د لينن گراد نسخه د مؤلف وروستنى مكممل تحرير وي، ځكه چي دغه نسخه په پاى كې د مؤلف د زوى محمداسماعيل يوه مړتبه هم لري چي د احمدشاه بابا پر مرگ يې ويلې ده.

يوه بله نسخه هم د برتانيا په موزيم كې وه (او - آر ١٩٦) چي د ١١٧١ ق پر واقعو باندي ختمېده او تر ١٠٢ پاڼي وروسته ناقصه وه. (وگورئ د ريو فهرست ٢١٣/١ د لندن چاپ ١٨٧٩ م)

﴿ ٦٧ ﴾

عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاريخ

احمدشاه دراني) ليكوال

دا كتاب په فارسي ژبه حسين شېرازي كربلاى د عبدالرحمن له تاريخ احمدشاهي څخه ترجمه كړى دى، چي خطي نسخه يې په برتېش موزيم كې سته خو دا نده معلومه چي عبدالرحمن خپل تاريخ احمدشاهي دراني په څه ژبه كښلى دى؟

﴿ ٦٨ ﴾

شېخ حسين الله د (فتح نامې) ناظم

دغه مشنوي د احمدشاه بابا د لومړي هندي لام پر احوال باندي په اتلسمه سدي كې نظم سړى، او احمدشاهي فتح يې ستايلې ده، خطي نسخه يې د پاريس په ملي كتابخانه كې سته.

احمدشاه ملگری و، خکه چي کاشي راج د اوده په دربار کي څلورېنست کاله منشي و، او رسمي سندونه يې هم کتلاي سواي، نو د ده (بهاونامه) ثقه تاريخ کتاب گانه سي. او خطي نسخې يې د هند په کتابخانه کي سته، چي جيس براون په ۱۷۹۱ په کلکته کي په انگرېزي ترجمه او چاپ کي، او بيا په اکسفورډ کي په ۱۹۱۶ م کال هم چاپ سو، او دوهمه ترجمه يې سر جادونا ته سرکار په ۱۹۳۴ م خپره کړه.

﴿ ۷۳ ﴾

غلام حسين ثمين د (حالات آمدن احمدشاه درانی در

هندوستان در سنه ۱۱۶۹ هـ) ليکوال

د دې کتاب فارسي خطي نسخه د هند د رامپور په کتابخانه او د لندن په شاهي سوسائتي کي سته.

کله چي احمدشاه په خپل څلورم لام کي د اگری او متهوري پر ډگر جنگ کاوه ثمين هلته حاضر و، او خپل ليدلی حال يې وکيش. دی د فرح آباد نواب عماد الملک (۱۷۵۶ - ۱۷۵۷ م) ته نژدې سړی و چي کتاب يې ولیم ايروين هندي لرغون څېړونکي په ۱۹۰۷ په انگرېزي نشر کي.

﴿ ۷۴ ﴾

عبدالکریم کشمیری د (بيان واقع) مؤلف

دا مؤرخ چي په ۱۱۶۶ ق يې خپل کتاب کنبلی دی، د احمدشاه بابا لومړی عسکري سفر هند ته بيانوي، چي خطي نسخه يې هم په دغه کال کنبلی سوې ده او څو نوري نسخې يې هم ميندلي کيږي. په خپل موضع کي مفيد کتاب دی. (احمدشاه درانی ۴۲۶)

يادونه: دغه کشمیری عبدالکریم له علوي او بخاري عبدالکریم سره مه گډوئ. کله چي نادر افشار له هندوستانه بيرته تى، کشمیری ورسره ملگری و. او دغه احوال يې د هندوستان له تاريخه سره (له ۱۷۳۹ م څخه تر

ده په خپله ټولي واقعي په خپلو سترگو ليدلي وې او ځيني رسمي سندونه يې هم کتلي وو. (د مولوی سيد محمد حسين اغلب موهاني نيرنگ افغان - ۵۴ د لکهنو چاپ - ۱۹۰۴ م)

د هندي مؤرخانو په اصطلاح محاربه کابل د افغانستان د خلکو او انگرېزانو لومړی جنگ دی، چي له ۱۸۳۹ تر ۱۸۴۲ م پوري د انگرېزانو د هندوستان امپراتوري د افغانستان د خلکو پر اوږو راوڅپاوه او خپل ټول لښکر او اعتبار يې دلې بایلوول، دا کتاب ظفرنامه اکبري خکه بلل سوی دی چي په لومړي جنگ کي وزير اکبرخان د امير دوست محمد خان زوی هم د خلکو ملگری و، ظفرنامه په اردو ژبه هم شېخ ذوالفقار سجونپوري ترجمه کړې وه. (وگورئ: نمبر ۱۲۳)

﴿ ۷۱ ﴾

فدا حسين د (تاريخ افغانستان) ليکوال

د دې کتاب ليکوال سيد فدا حسين ترکسواز بخاري نومېږي چي د افغانستان په لومړي جنگ کي شامل و، او د خپلو سترگو ليدلی حال يې وکيش، وروسته دی د امير دوست محمد خان سره لودهيانې ته ولاړ او تر تقاعد وروسته په دهلي کي اوسېدی، او خپل کتاب يې په دهلي کي چاپ کي. دغه کتاب د پيسه اخبار د څېړونکي محبوب عالم په لاس کي و او د تذکره اصول امير دوست محمد خان په ليکلو کي يې ډيري خبري ځني را اخیستي دي. (د نيرنگ افغان ۶۴ مخ)

﴿ ۷۲ ﴾

کاشي راج پنډت د (احوال جنگ بهاو و

احمدشاه درانی) ليکوال

دا سړی د جنوبي هند و چي د نواب صفدر جنگ او د ده د زوی نواب شجاع الدوله نوکر و، چي دغه شجاع الدوله د پاني پت په جنگ کي د

۱۷۸۸ م پوري) وکېښ چې انگرېزي ترجمې يې په ۱۷۸۸ م په کلکته کې خپرې سوي دي. (وگورئ عبدالکریم ۹۵ عبدالکریم علوي ۳۴)

﴿ ۷۷ ﴾

محمداسلم د (فرحت الناظرين) ليکونکی

دغه کتاب په ۱۱۸۴ ق د هند پر عمومي تاريخ باندي کښل سوی او د احمدشاه پر هندي لامونو باندي خورا مفيد مواد لري، خطي نسخه يې د هند د کپور تلي په حکومتي کتابخانه کې سته.

﴿ ۷۸ ﴾

محمدیوسف سدوزی د (کليات رياض) ليکوال

محمدیوسف د محمدحسن خان سدوزي زوی متخلص په رياض د هرات د حکمرانو سدوزو له کورنۍ څخه دی کلیات يې بهرالفوايد هم نومېږي، په ۵۷۲ مخو کې په ۱۳۲۴ ق په مشهد کې چاپ سو او دولس برخي دی:

۱. بيان الواقعه
۲. ضياء المعرفه
۳. عين الوقايع
۴. دفتر دانش
۵. پاسخ و پرسش
۶. فيض روحانی
۷. منبع البکاء
۸. تخميسات
۹. رباعيات
۱۰. پریشان
۱۱. اوضاع البلاد
۱۲. خاتمه

په دې کتاب کې تاريخي وقايع او په هرات کې د سدوزو سوابق او اوضاع او د ذرانو د وختو ډيري واقعي ضبط سوي او مؤلف يې په تاريخ

﴿ ۷۵ ﴾

محمود الموسوي د (کتاب اقوام و فرقه های

افغان) ليکوال

دا کتاب (احوال اقوام چهارگانه افغان) هم بلبل سوی دی، چې د پښتنو د څلورو قبيلو ابدالي يا دراني، غلجي، بردراني يا روھيلي او سور او يوسفزو بيان دی، او د هري قبيلې څانگې او مشهور خلک هم د درانوله عروجه د شاه شجاع تر مرگه ښيي. دغه مؤلف ظاهراً د سدوزو د دربار د منشيانو له مشهورې موسوي کورنۍ څخه ښکاري. ځکه چې دغه کورنۍ خو د ميرزا هادي عشرت د احمدشاه منشي له وخته په دربار کې وه، دغه کتاب په ۱۲۲۳ ق تاليف سوی او يوه نسخه يې په ۱۸۵۰ م کښلې سوي ده چې په برتښ موزيم کې سته.

﴿ ۷۶ ﴾

محمد علي انصاري د (تاريخ مظفري) ليکوال

د ۱۸۱۲ م ليکلې خطي نسخه يې د پاریس په ملي کتابخانه او د حيدرآباد په آصفیه لايبريري کې سته. د هندوستان عمومي تاريخ دی چې د احمدشاه لامونه پر هندوستان بيانوي او خورا گټه ور معلومات لري او پر دغه موضوع يې بل کتاب بحر المواج هم کښلی دی چې نسخې يې په برتښ موزيم او د پاریس په ملي کتابخانه کې سته. په دې کتاب کې تر ۱۲۱۱ ق پوري وقايع ليکل سوي دي. دغه انصاري ته يو بل کتاب هم د تاريخ احمدشاهي په نامه منسوب دی چې په ۱۱۹۶ ق يې کښلی و او خطي نسخې يې په برتښ موزيم او انډيا آفس کې سته.

﴿ ۸۱ ﴾

د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد

د هندوستان په کاتهر کې چې کوم رو هیله افغانان اوسي دا د دوی تاریخ دی، چې خطي نسخه یې په ۱۷۷۶ م کښلی سوې ده او په برتښ موزیم او اشیاتک سوسایټی، لندن او د کلکتې په قومي کتابخانه کې سته.

﴿ ۸۲ ﴾

عروج و خروج احمدشاه درانی

دا کتاب د ۱۷۸۰ م په شاوخوا کې یوه نامعلوم مولف کښلی دی چې یوه نسخه یې د جان ریلنډ په کتابخانه مانچستر کې وه، او د احمدشاه لامونه پر هندوستان بیانوي.

﴿ ۸۳ ﴾

سوهن لال سوري د (عمدة التواريخ) لیکوال

سوهن لال پلار منشي کنېت رای او نیکه یې لاله حکومت رای سوري د احمدشاه درانی او د مهاراجه رنجیت سنگ د اسلافو معاصرین وو، چې دوی د خپل عصر معلومات سره راټول کړي او سوهن لال ته یې پرېښی وو، دغه لیکوال هغه ډول یاد داشتونه په پنځه ټوکه کې سره راغونډ کړل، چې کتاب یې ډېر تاریخي ارزښت لري او په لومړي دوو ټوکو کې د احمدشاه لامونه پر پنجاب باندي بیانوي، چې په لاهور کې په ۱۸۸۵ م کال چاپ سوي دي.

خبر دی د خپل عصر یو فعال او په اوسنی دنیا مطلع سړی و، چې د نونسمي سدی په پای کې یې په خراسان کې ډېر شهرت موندلی و، او کله چې په لومړي جنگ کې تزاري لښکر مشهد ته راغله دی په جنگ کې ووژل سو، کتاب یې د ادبیاتو او واقعه نویسی او تاریخ لیکلو یوه گډه وډه نمونه ده او ډېر اطلاعات یې سره راټول کړي او په عین الوقایع کې یې د افغانستان د ۱۲ جنگو بیان کښلی دی.

﴿ ۷۹ ﴾

د اکماس کردي (جنگنامه)

دا کتاب په کردي ژبه په ۱۱۷۴ ق کال اکماس کرد په ابران کې کښلی او د سلطان حسین صفوي او محمود او اشرف افغان او نادر افشار حال یې بیان کړی دی. د دې کتاب یوه خطي نسخه د ابران د سنا په کتابخانه کې ۱۷۹ مخه نمبر ۱۳۶ سته چې په ۱۸ صفر ۱۲۷۷ ق ملا فرح الله بن عزیز الله کښلی دی. "وگورئ نسخه های خطی، کتابخانه مجلس سنا ۴۵۰ دفتر ۶ تهران چاپ ۱۳۴۸ ش"

﴿ ۸۰ ﴾

محمد جعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال

دا سړی اصلاً د صفویانو نوکر و، چې د احمدشاه سره په هندي لامونو کې ملگری و، ده له کندهاره د غزني او کابل او پېښور له لاري تر ډهلي پوري د ټولو پړاوونو او د پاني پت د جنگ احوال په منازل الفتوح کې کښلی دی، چې دی په دغه جنگنامه کې په خپله حاضر و، د دغه کتاب خطي نسخې په برتښ موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته.

﴿ ۸۴ ﴾

تھماس نامه) د تھماس خان لیکنه

دا سری د احمدشاه بابا په وختو کې د معین الملک او د ده د ماینې مغلانې بېگم او ضابطه خان روھیلہ خدمتگار و او خپل حال یې په خپله کنبلی دی چې په هغه کې یې د پانی پت جنگ او د احمدشاه د هندوستان د لامونو په سترگو لیدلي حالات بیان کړي دي، ۱۱۹۳ ق. د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کې چې یې خطي نسخه سته هغه په ۱۴۲۸ کنبلي سوي ده، په برتس موزیم کې یې هم نسخه سته.

﴿ ۸۵ ﴾

تاریخ احمدشاهي

د دې کتاب د لیکوال نوم نه دی معلوم خو په ۱۱۶۷ ق یې د احمدشاه رنگیلا احوال کنبلی او د احمدشاه دراني د هند د جنگي سفرونو مفید معلومات یې سره راغونډ کړي دي. خطي نسخې یې په برتس موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته، یو لنډون یې سرجادونات سرکار په انگرېزي هم چاپ کړی دی.

﴿ ۸۶ ﴾

مراسلات احمدشاه

دا یوه مجموعه فرامین او خطونه دي چې احمدشاه د ډهلي د پادشاه دوهم عالمگیر او نورو روھيلي افغاني مشرانو په نامه کنبلی دی، د راجپوتو خانانو په نامه هم خطونه سته چې له ۱۱۷۳ ق څخه تر ۱۱۷۶ ق پوري په واقعاتو اړه لري او خطي نسخه یې د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کې وه.

﴿ ۸۷ ﴾

شاهنامه احمدیه) د نظام الدین عشرت مثنوی

دا شاعر د احمدشاه معاصرو، چې شاهنامه یې د احمدشاه په نامه نظم کړه او د پانی پت لام یې پکښې بیان کړی. دا مثنوي چې عشرت سیالکوټي نظم کړی دی تقریباً ۵۰۰ بیته لري چې ۱۱۷۴ ق ویلي سوي دي لومړی عنوان یې پسله حمد و نعمته له بدقولي وزیر هند و آرایش لشکر څخه شرو کیږي. څو احمدشاه په پېښور کې د میا عمر څمکنی څخه د غزا اجازت اخلي او بیا په سرهند کې د شېخ احمد سرهندي زیارت کوي ډهلي نیسي او شاهزاده والا گهر پر تخت کښيږي، د دې کتاب یوه نسخه ما د پېښور د بالامانی په کتابخانه کې لیدلې وه په برتس موزیم او د حیدر آباد په آصفیه کتابخانه کې هم سته.

﴿ ۸۸ ﴾

د قدرت الله صدیقي (جام جهان نما)

د مغولو د پاچهۍ تاریخ دی، چې د ۱۱۹۱ ق تر ۱۱۹۹ ق پوري وقایع لیکي، په دې کتاب کې یې د روھیلو او نورو افغانانو احوال په تفصیل کنبلي دي، چې خطي نسخې یې د لندن د ایشیاټک سوسایټي په کتابخانه او د هند د پتیالی په آرشیف کې وي.

﴿ ۸۹ ﴾

د شېر محمد خان (زبدۃ التواریخ)

دا کتاب وقایع ملتان هم نومېږي چې د ملتان پر تاریخ یې کنبلی او مخصوصاً یې د دغه ولایت پر افغانانو حکمرانانو باندي ښه معلومات سره راټول کړي دي، خطي نسخې یې د لندن د شاهي ټولني په کتابخانه او د امرتسر په خالصه کالج کې وي.

کلات د خانانو محراب خان او دوهم مير نصير خان او خداداد خان احوال لري، مؤلف يې په سنده کي ملازم و، په فارسي يې شعر هم وايه خطي دهوان لري. دا کتاب د قلات د بلوڅو خانانو روابط له افغانستانه سره هم نيسي.

﴿ ۹۲ ﴾

اندرام د (بدایع وقایع) لیکوال

دا سړی چي مخلص يې شعري تخلص دی، د احمدشاه په وختو کي د هند د لاهور اوسېدونکی و، او د بدایع وقایع په نامه يې د خپل عصر واقعات په فارسي وکښل. چي په هغو کي اکثر د احمدشاه بابا د هند د جنگي سفرونو بيان راغلی دی، او يوه برخه يې په ۱۹۵۰ م د لاهور په اورينټل کالج ميگزين کي چاپ سوې ده.

مخلص د ډهلي او لاهور په دربارو کي محشور سړی و. وقایع يې تر ۱۷۴۸ م پوري کښلي دي او په ۱۷۵۱ م په ډهلي کي مړ دی. ده کتاب د احمدشاه پر لومړي هندي لام باندي مفيد ماخذ دی.

﴿ ۹۳ ﴾

هانوي جونس د (انقلاب پارس) لیکوال

هانوي جونس يو انگرېز سياح دی. چي د اتلسم قرن په نيمايي کي هغه وخت په ايران کي و چي اصفهان د پښتنو هوتکو شاهانو په لاس کي و. ده په انقلاب ايران کي چي څلور ټوکه دی د افغانانو د حملو او جنگو حال په تفصيل په ۱۷۵۳ کال کښلی دی او بيا يې خپله دوه ټوکه د ايران سياحت نامه په ۱۷۵۴ وليکله، چي دغه دواړه د افغانستان د تاريخ ښه منابع دي.

(وگورئ: بيلوگرافي پرشیا ص ۹۱ د لندن چاپ)

﴿ ۹۰ ﴾

تاريخ بلوچستان

دا د اخوند ملا محمدصديق تاليف دی، چي د ملا فتح محمد زوی او د فتح محمد پلار ملا حيات د ملا شهداد زوی و، چي دغه ملا شهداد له خپل ورور سره د اتلسم قرن په اولو وختو کي د بلوڅو قلات ته راغی او په مهري کي اوسېدی.

څکه چي دغه دواړه وروڼه د فضيلت خاوندان وو، نو يې د قلات د خانانو دربار ته لار وموندله او د خان قلات مير احمدخان تر وفات وروسته له دغي کورنۍ څخه صالح محمد وزير و، بيا نو د مير نصير خان په وختو کي ملا حيات د ملا شهداد زوی او بيا فتح محمد وزيران وو، د دوهم مير نصير خان تر وختو او ۱۸۴۵ م پوري وزيران له دغي کورنۍ څخه وو.

اخواند محمدصديق په مستونگ کي زوکړی او خپل تاريخ يې په ۱۱ رمضان ۱۲۷۶ ق ختم کړ، چي سل مخه لري او يوه خطي نسخه يې د کوتي د سيد عبدالمجيد شاه سره او بله نسخه يې د بلوڅو د کلات په کتابخانه کي ده.

هيتورام په خپل کتاب تاريخ بلوچستان کي له دغه کتابه نقل کوي چي د بلوڅو د قبيلو خپل داخلي جنگونه بيانوي او بيا د هوتک شاه حسين حملې پر شال او مستونگ او قلات باندي نيسي، او د مير محبت خان او نصير خان احوال تر مير محراب خان او ۱۸۴۵ م کاله په دري ژبه ليکي.

﴿ ۹۱ ﴾

د ميرزا احمدعلي کتابچه

دا هم يو خطي کتابگوټی دی چي يوه نسخه يې د قلات په کتابخانه کي وه مؤلف يې احمدعلي د خداداد خان د وختو د شاغاسي ولي محمد د مخ سړی دی. (۱۸۵۷ - ۱۸۹۳ م) دغه کتابچه له ۱۸۱۷ تر ۱۸۹۳ پوري د

د نديم مهم كتاب په اوزبكي ژبه (افغان و كابل د بخارا و خيوق و خوقند خانگرينگ احوال و حكايات) دى چې له ۱۱۵۳ ق څخه بيا تر ۱۲۲۳ ق پوري چې د كتاب د تكميل كال دى، د دغو هيوادو تاريخي واقعې او گټه وړ اطلاعات پكښي ليكل سوي دي چې يوه د ۱۲۶۴ ق كال مخطوطه يې د استانبول د عارف باي په كتابخانه كې وه او اوزبكي متن يې په ۱۲۴۲ ق په استانبول كې چاپ سوي و. داسي ښكاري چې د دغه كتاب فارسي متن هم په خپله مؤلف كښلى و چې لومړى ټوك يې د مصر په بولاق كې په ۱۸۷۳ م كال چاپ سو، بيا يې فرانسوي ترجمه د تعليقاتو سره چارلس شيفر په پاریس كې په ۱۸۷۶ كال نشر كړه (گنډاسنگ، احمدشاه دراني ۴۲۶).

يادونه: دغه بخاري عبدالكريم (نديم يا نادم) له علوي عبدالكريم (نمبر ۳۴) او كشميري عبدالكريم (نمبر ۷۴) سره مه گډوي

﴿ ۹۶ ﴾

محمد رحيم بخش د (دولت درانيه) ليكوال

دا كتاب په اردو ژبه ۱۴۴ مخه د ډهلي په قومي پريس كې په ۱۳۲۱ ق چاپ سو، چې مؤلف يې مولوي محمد رحيم بخش و. او د احمد شاه دراني احوال يې تر شاه زمانه (۱۱۶۰ - ۱۲۱۳ ق) پوري كښلي دي. دغه وقايع دمخه لا د ډهلي په قومي اخبار رفیق كې له ۲۵ اکتوبر څخه تر ۲۵ نومبر ۱۹۰۳ م نشر سوي وو، چې د رفیق اخبار د سيد ظهور الحسن په مدیریت خپرېدی.

﴿ ۹۷ ﴾

د مير محمد باقر ياد دابستونه

دا مؤلف هغه وخت په اصفهان كې و چې په ۱۱۳۵ ق هوتكو پښتنو پر دې ښار حمله وكړه د صفويانو د سقوط حال يې په سترگو وليد او هغه يې

﴿ ۹۴ ﴾

د محمد حسن مستوفي (زبدة التواريخ)

دا كتاب يې په ۱۱۵۴ ق كښلى دى چې خطي نسخه يې د برتانيا په موزيم كې په نمبر ۳۴۹۸ (او - آر) سته له ۱۹۶ پاني څخه يې د ميرويس او شاه محمود حال شروع كړى دى.
(وگورئ: د ريو تكملة ۲۴ لود نمبر)

﴿ ۹۵ ﴾

مير عبدالكريم نديم د افغان او بخارا مؤرخ

دا ليكوال د ديرلسم هجري قرن له مؤرخانو څخه دى، چې د اسماعيل افغان زوى او اصلاً د كابل د شاه محمود سدوزي د دربار سړى و په خپله وايي (از بلاد كابل در خدمت محمود شاه).

دى په ۱۲۱۹ ق كال د بخارا په دربار كې و او د بخارا د سفير امير علاء الدين سره يو ځاى روس ته وليږل سو، نه مياشتي په پترسبورگ او مسكو كې او بيا اته مياشتي په استرخان كې و.

كله چې شاه محمود سدوزي لومړى پلار له كابله بخارا ته وتښتېدى نو دى له شاه محمود سره يو ځاى و او د بخارا په دربار كې يې د قراول بيگى منصب هم درلود.

په ۱۲۱۲ ق ۱۸۰۷ م عبدالكريم د بخارا د يوه بل سفيره سره د روس له لاري استانبول ته ولاړ او هلته يې يوه ترکه ماينه وكړه، تر ۱۲۳۳ ق ۱۸۱۸ پوري هلته د بخارا د سفارت منشي و او د گانكوفسكي په قول په ۱۸۳۰ م كال په استانبول كې مړ سو (د درانو امپراتوري ۱۳ مقدمه د كابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

د عبدالكريم له خپلو ليكنو څخه ښكاري چې دى ۱۸ كلن كشمير ته تللى او دوهمه پلا يې بيا كشمير ليدلى و په فارسي يې شعر هم وايه.

په خپلو یاد دابنتونو کې بیان کړی، چې د افغانستان د هوتکو د دورې یو ښه منبع گڼل کېږي. (یغما شماره ۳ کال ۷)

﴿ ۹۸ ﴾

محمدطاهر وحید قزوینی د (عباس نامې) مؤلف

ده خپل کتاب د دوهم شاه عباس صفوي په نامه کښلی دی او د صفویانو په وروستیو کې د هرات او کندهار ځینې تاریخي واقعي ښيي. د اهران په اراک کې په ۱۳۲۹ ق یې نسخه کښل سوې ده.

﴿ ۹۹ ﴾

د محمدعلي حزين تذکره

دا سړی د شاه محمود هوتک د حملې پر وخت ۱۱۳۵ ق په اصفهان کې و او له دغه ځایه هند ته وتښتېدی او د سترگو لیدلي واقعي یې په خپله تذکره کې وکښلې. چې د هوتکي دورې لپاره یو ماخذ گانه سي. دا کتاب خو واره چاپ سوې دی آخرنی طبع یې د تهران ده، په ۱۳۳۴ شمسي کال.

﴿ ۱۰۰ ﴾

د بصیرت نامې لیکوال

دا کتاب عبرتنامه هم بللی سي. یوه اروپایي گرزندوی د هوتکو د فتح په کال په اصفهان کې وکښلی او خپل د سترگو لیدلي احوال یې پکښي تصویر کړي دي.

دا کتاب ابراهیم په ترکی او عبدالرزاق په فارسي ترجمه کړی دی. چې خطي نسخې یې په اهران کې سته او د یغما مجلې د ۷ کال په ۴ مه شماره کې له دې کتابه احوال افغان رانقل سوي دي.

﴿ ۱۰۱ ﴾

عبدالنبی بهباني د (بدايع الاخبار) لیکوال

دا کتاب په دوولسم قرن کې په فارسي تالیف سوې او موضوع یې د افغانانو حمله پر اهران ده چې د هوتکو پښتنو په دوره اړه لري. خطي نسخه یې په برتس موزیم کې سته.

﴿ ۱۰۲ ﴾

تاریخ خاندان سدو و میر افغان

دا کتاب په فارسي ژبه د سدوزو د کورنۍ پر تاریخ باندې کښل سوې او مؤلف یې معلوم نه دی. خطي نسخه یې د لندن په انډیا آفس کې سته.

﴿ ۱۰۳ ﴾

عبدالله د (تاریخ داودي) لیکوال

دا سړی د ۱۰۱۰ ق په شاوخوا کې د جانگیر په وختو کې ژوندی و او دغه کتاب یې د لودیانو او سوریانو پر تاریخ باندې د سلطان بهلول لودي څخه تر (۹۸۳ ق) پوري کښلی دی، چې په کلکته کې د بنگال ایشیاټک سوسایټي چاپ کړی، خطي نسخې یې په برتس موزیم او بانکي پور کې سته.

﴿ ۱۰۴ ﴾

ملا اختر د تاریخ لیکوال

دا سړی له کومه بله ځایه هیڅ ما نه دی پېژندلی خو بیلېو انگرېزي طبیب چې په ۱۸۵۷ م کال د سیاسي فد سره کندهار ته راغلی و داسي لیکي: چې ماته د کندهار حکمران سردار غلام حیدر خان د امیر دوست

﴿ ۱۰۷ ﴾

د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کې

دا کتاب له اروپایي ژبې څخه د (تاریخ ایران و اروپا در عهد صفویه) په نامه عباس پرویز ترجمه کړی او په ۱۳۱۷ ش کال یې په تهران کې چاپ کړی دی، چې په ایران کې د هوتکیانو د وختو ډېر سیاسي واقعات بیانوي.

﴿ ۱۰۸ ﴾

ظفرنامه خسروی

په دې نامه یوه خطي نسخه د تاجکستان د ختیځ پوهني په خانګه کې سته، چې مؤلف یې معلوم نه دی خو ښایي چې د بخارا امیر نصرالله خان د دربار یو منشي وي، چې د (۱۸۲۶ تر ۱۸۶۰ م) کاله یې وقایع کښلي او د دغه امیر دربار یې په مفصله توګه ښوولی دی، دا کار د بل چا له لاسه نه و پوره، مګر د داسې چا چې په دربار کې به محشور و، په دې کتاب کې د بخارا او افغانستان سیاسي روابط او د شمالي افغانستان ځینې اوضاع ښوول سوي دي.

(د نظراف د بخارا او افغانستان روابط د تاجکستان چاپ)

﴿ ۱۰۹ ﴾

خاینکوف د بخارا د خانې او علمي تحقیقاتو لیکوال

ن. و. خاینکوف د روس د تزاري دورې یو مشهور عالم او سیاح دی چې په ۱۸۴۱ م کال د بوتنیف له سفارتي ډلې سره بخارا ته راغی او د بخارا د خانې هیواد پراحوال یې خپل مشهور کتاب وکښ. بیا په ۱۸۵۷ م کال دی د افغانستان پر خوا د یوې علمي ډلې مشر و، چې امیر دوست محمد خان دوی کابل او کندهار ته نه پرېښوول او دې ډلې خپل علمي سفر

محمد زوی اوه توکه تاریخي کتابونه راکړل او په هغو کې یو د ملا اختر تاریخ و چې په ۱۱۶۳ ق ۱۷۴۱ م کال تالیف سوی دی، او په دې کتاب کې داسې کښلي دي چې تر قیس دمخه درې ورونه وه: بلو (د بلوڅو پلار) ازبک او افغنه.

بیلیو خو د پښتنو پر نژاد او قبیله شناسي باندې ډېر مطالب لري خو د نورو هغو کتابو نومونه یې نه دي کښلي، کوم چې سردار غلام حیدر ده ته بڅښلي وو. (وګورئ د ۱۸۵۷ م د سیاسي وفد رویداد په افغانستان کې د لندن چاپ ۱۸۶۲ م)

﴿ ۱۰۵ ﴾

محمد کاظم مروی د (نامه عالمه آرا) لیکوال

دا سړی اصلاً د مرو وزیر و، او نامه عالمه آرا نادري یې د نادر افشار لپاره وکښله چې په هغه کې یې د هوتکانو د پاچهۍ احوال د میرویس خان له غورځنګه بیا د شاه محمود او شاه اشرف احوال د نادر افشار تر جلوسه کښلي دي. لومړی ټوک یې په عکسي ډول په ۱۹۶۰ م کال له مسکوه څخه طبع او خپور سو.

﴿ ۱۰۶ ﴾

احمد علي خان وزیري د تاریخ کرمان لیکوال

دا سړی د قاجاري دورې د ۱۳۰۰ ق کال د کرمان اوسېدونکی و چې د کرمان تاریخ یې کښلی او په ۱۳۴۰ ش په تهران کې چاپ سوی دی. په دې کتاب کې د افغانانو د جنگو او د دوی د کورنیو احوال د شاه محمود هوتک له وخته تر ۱۱۳۵ ق څخه بیا د قاجاري دورې تر آخرو وختو پوري راغلي دي او د افغانانو داسې کورنۍ او اشخاص یې هم ذکر کړي دي، چې تر هوتکیانو وروسته یې د زندیانو او قاجاریانو په وختو کې د کرمان او پارس پر سیمو سرداري کوله.

شهزاده شاه محمد د میرې بیان او اووم فصل د شاه محمد تکالیف اتم فصل د نورجهان او نهم فصل د شاهزاده دین محمد یادوني دي. د دغه کتاب خطي نسخه ما د شکارپور گري یاسین د دراني بدر عالم په کتابخانه کي لیدلې وه، او د سدوزو د کورنۍ د ایوب شاه د تېر شجره نسب په دې دوو سوو کلو کي ځني معلومیږي.

﴿ ۱۱۲ ﴾

محمد حسن خان مراغی د (مطلع الشمس) لیکوال

دا سړی د اېران د قاجاري دربار یو مهم رکن و، چي د صنيع الدوله او اعتماد السلطنه لقب یې درلود (متوفي ۱۳۱۳ ق) او خپل کتاب یې د مطلع الشمس یعنی خراسان په نامه درې ټوکه کښلی دی. چي دوهم ټوک یې د دې سیمي تاریخ له ۱۰۳۶ څخه تر ۱۸۸۵ م پوري بیانوي او ځیني واقعات یې په سترگو هم لیدلي دي.

دا کتاب د افغانستان د درانو شاهانو روابط د خراسان له یوې قدیمي برخي طوس او نساپور سره بیانوي او د احمدشاه فوجي لامونه پر دې سیمه په تفصیلي ډول لیکي. (د تهران چاپ ۱۳۰۱ ق)

د ده بل تاریخي کتاب منتظم تاریخ ناصري دوه ټوکه په تهران کي چاپ سوی و، چي په دې کتاب کي هم د درانو شاهانو د وختو واقعات په هرات او غربي افغانستان کي بیان سوي او په دوهم ټوک کي د صفویانو د سقوط احوال او پر اصفهان د افغانانو قبضه بیانوي، چي د هوتکو د وختو لپاره ښه منبع کېدای سي، کله کله ځیني رسمي اسناد او فرامین هم رانقل کوي.

﴿ ۱۱۳ ﴾

فربه فرانسوی گرزندوی د افغانانو د تاریخ لیکوال

دا سړی یو فرانسوی سیاح او پلټونکی لیکوال دی، چي د نونسمي پېړۍ په لومړۍ برخه کي په افغانستان کي گرزېدلی، او مخصوصاً یې

په هرات کي ختم کي. د دې سفر مشاهدات هم گرده په علمي ډول ترتیب سوي او په هغو وختو کي په روسي ژبه خپاره سوي دي، او د افغانستان هغه وخت ځني اوضاع ښه رانښيي.

﴿ ۱۱۰ ﴾

نورمحمد د (تاریخ سلېماني) لیکوال

مولف یې د پنجاب د میانوالی له پښتنو څخه حاجي نورمحمد سلېماني دي چي د تولد تاریخ یې ۲۶ رمضان ۱۲۵۰ ق و، دی ځیني نور تالیفونه هم لري. ارشاد نوري یې د تصوف او طریقت بیان کوي او زاده الاعوان یې تاریخ دی.

دی په تاریخ سلېماني کي د افغان اولیاوو احوال لیکي، چي له هغو څخه د خواجه سلېمان او مکي خان او ابراهیم او موسی او ملا یوسف احوال شهاب الدین خان په خپل تاریخ کي راوړي دي.

(تاریخ افغانه ۲ - ۹۰)

داسي ښکاري چي تاریخ سلېمان د پښتنو د تاریخ یو کتاب و، ځکه چي اکثر عرب او عجم پښتانه سلېماني بولي.

﴿ ۱۱۱ ﴾

شاه محمد د (تاریخ خاندان سدوزايي) لیکوال

دا کتابگوټی شاهزاده شاه محمد سدوزايي د سندھ په تېلی کي په دري ژبه تالیف کړی او په ۳۰ نومبر ۱۹۱۳ م غره محرم ۱۳۳۳ ق یې پای ته رسولی دی. په خپله دغه مولف ولد جان محمد بن خدادا بن تاج محمد بن پیرمحمد بن ایوب شاه بن تېمور شاه بن احمدشاه و. چي په لومړي فصل کي د ایوب شاه په دوهم فصل کي د ایوب شاه زامن په درېیم فصل کي د شهزاده پیرمحمد سفر شکارپور ته په څلورم فصل کي د دغه شهزاده مرگ په ۱۸۸۴ م کي ښيي. په پنځم فصل کي د پیرمحمد زامنو او شپږم فصل د

﴿ ۱۱۶ ﴾

بگدان اسلانوف د افغاني راپور ليكوال

دا سړی په ۱۷۶۴ م کال عسکري کپتان و، او د روسي حکومت له خوا افغانستان ته راواستول سو چي د احمدشاه بابا د سلطنت روابط د روس د پترسبورگ له سلطنته سره ونييلوي، دا وغواړي چي د کندهار دربار دي خپل يو سفير پترسبورگ ته واستوي. خو په دغه وخت کي چي اسلانوف راځي احمدشاه په هندوستان کي و، او ده نه وکړای سواي چي له احمدشاه سره وگوري.

بگدان اسلانوف د دې سفر راپور خپل حکومت ته وړاندي کړی دی. چي اوس د روسيې د خارجي سياست په آرشیف کي (اوغاني کارونه ۱۷۶۲ - ۱۷۶۶ م) خوندي دي.

دی د احمدشاهي دولت د خراساني توابعو او ځينو نورو سياسي اوضاعو بڼه معلومات ورکوي، چي ځيني گزارشات يې گانکوفسکي د شوروي د ختيځ پوهني په مجله ۸۲ گڼه ۱۹۵۸ م کي نشر کړي دي.

﴿ ۱۱۷ ﴾

د يفریموف ياد داشتونه په روسي ژبه

ف. س. يفریموف يو روسي درباري مشاور د خپل سفر ياد داشتونه په ۱۷۸۴ - ۱۷۹۶ - ۱۸۱۱ م کلو کي خپاره کړل دي درباري مشاور د بخارا او خيوا له لاري فارس او هند ته سفرونه وکړه چي له دې ځايه بيا انگلستان او خپل وطن ته ولاړ. د ف. يفریموف نه کلن سفر په نامه يو کتاب چي دغه سيمه د احمدشاهي امپراتوري يوه وړوکې برخه وه نو د يفریموف معلومات د دغسي دورې د سياسي او اقتصادي اوضاعو د روښانولو لپاره گټه ور دي.

﴿ ۱۱۴ ﴾

فارسي اخبارات و مراسلات

د شرقي هند کمپني چي د اتلسمي سدي څخه بيا تر نونسمي سدي پوري د خپلو استعماري غرضو لپاره په افغانستان کي کوم جاسوسان يا خبريالان مقرر کړي وو او هغو به د دې ځای د رسمي او اقتصادي او اجتماعي احوالو رپورټونه خپلو مرکزونو ته ورکول داسي مواد خورا ډېر دي چي د دې سيمي د تاريخي واقعو هنداري دي.

د ډهلي په ملي آرشیف کي چي څه مواد سته له هغو څخه ۲۳۱ هغه خطونه دي چي له ۱۷۷۶ څخه تر ۱۸۰۳ م پوري د کمپني او د هندوستان او افغانستان په روابطو پوري اړه لري. او دغه مجموعه ډاکټر پرماتاشرن په ۱۹۶۶ م کال له ډهلي يونيورستي څخه خپره کړه چي فارسي متن يې ۵۲۲ مخه او مقدمه او فهرستونه يې ۱۰۴ مخه دي، نقشي او تصاویر هم لري.

په دغو سندونو کي د افغانستان د تېمورشاه او شاه زمان د وختو ډېر پاڅه اطلاعات سته چي زموږ تاريخ بڼه را روښانه کوي او د دې عصر پر سياسي اوضاعو باندي کافي رڼا اچوي.

﴿ ۱۱۵ ﴾

د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالني

دا هم يوه د خطونو او مراسلاتو مجموعه ده چي د کمپني د مامورانو او هندوستانيو حکمرانانو او نوابعانو تر منځ مخابره سوي دي، او د درانو د سلطنت واقعات بڼه روښانه کوي. د دغسي خطونو يوه مجموعه په نه ټوکه کي له ۱۹۱۱ څخه تر ۱۹۱۳ م پوري له کلکتې او ډهلي څخه نشر سوي ده.

﴿ ۱۱۸ ﴾

د جان فاستر د سفر یادداشتونه

دا سړی د شرقي هند د کمپنی یو منصبدار و، چي د معلوماتو لپاره په ۱۷۸۳ م د درانو پاچهانو په وختو کي د گرجي سوداگرانو په لباس له کلکتې څخه د کشمیر پر لار پېښور، کابل، کندهار او هرات ته راغی او دلته یې پر سیاسي واقعاتو او د ښارونو پر حال او تجارت او کسبونو او مالیاتو او گمرکي محصولاتو او د ولایتونو پر حاکمانو او مرکزي حکومت او د تېمورشاه پر عسکري قواوو باندې مفصل معلومات ټول کړل او په دوه ټوکه کي یې په لندن کي په ۱۷۹۸ کال چاپ کړل. چي الماني ترجمه یې په ۱۷۹۹ م او فرانسوي په ۱۸۰۸ م له پاریسه خپره سوه.

﴿ ۱۱۹ ﴾

راورتي د پښتو او افغان پېژندنې ستر لیکوال

دا سپاهي او افغان پېژندونکی انگرېز مؤلف په ۱۸۲۵ م د انگلستان د پالموت د پیتېر راورتي په کور کي وزېږېدی او تر زده کړو وروسته په عسکري ضابطاتو کي هند ته راغی.

چي په ۱۸۴۳ م د بمبي په پیاده لښکرو کي و. او په ۱۸۴۸ م یې د ملتان په محاصره کي برخه درلوده. په ۱۸۵۰ م د سوات په جنگو کي شامل و. بیا له ۱۸۵۲ څخه تر ۱۸۵۹ م پوري په پنجاب کي د کمشنر معاون و. څو یې په ۱۸۶۳ م د میجرۍ په رتبه متقاعد سو. ده د هندوستان ډیري ژبي زده کړي وې. پر پښتو او فارسي ژبو باندې هم حاوي و، د هندوستانی اصطلاحاتو لوی قاموس یې په ۱۸۵۹ م خپور کړی، او ډېر کتابونه یې کښلي دي.

چي دلته یې تش هغه کتابونه ښیو چي په افغان پېژندنې پوري اړه لري. وفات یې په لندن کي په (۲۰) اکتوبر ۱۹۰۶ میلادي دی.

(۱) پر افغانستان او د بلوچستان پر یوه برخه باندې یادداشتونه :
دا کتاب د جغرافیا او بشر پېژندنې او تاریخ یو غټ کتاب دی چي راورتي د افغاني او تاجیکو مؤرخانو او جغرافیا لیکونکو او شجره پوهانو د ناپېژندلو لیکونو په حواله سره راټول کړی دی، چي د افغانستان د خلکو د پېژندنې لپاره یو غټ تحقیقي کتاب گانه سي او په ۱۸۸۰ م لومړی ځل له لندنه خپور سوی دی.

(۲) د پښتو گرامر درې واره بشپړ سوی او چاپ سوی دی. او د پښتو او پښتنو پر تاریخ یوه مفصله او گټه وړه مقدمه لري. درېیم چاپ ۱۸۶۷ م.
(۳) پښتو ډکشنري په انگرېزي. دوهم چاپ ۱۸۶۷ م.
(۴) گلشن روه - د پښتو ادب غورچاڼ ۲۱۲ مخه لومړی چاپ هرتفورد ۱۸۶۰ م، درېیم چاپ کابل ۱۳۵۶ ش.

(۵) د افغان شاعرانو له کلامه منتخبات چي له ۱۶ تر ۱۹ سدی پوري شاعران پکښي شامل دي. د انگلیسي ترجمې سره د لندن چاپ ۱۸۶۴ م.
(۶) د منهاج سراج جوزجاني د طبقات ناصري دوه ټوکه په انگرېزي ترجمه د تعلیقاتو سره د ۱۸۸۱ م چاپ.

(۷) د هرات تاریخ له قدیمه تر اوسه چي چاپ سوی نه دی او نسخه یې په انډیا آفس کي ده.

(۸) د افغانانو تاریخ او د دوی هیواد - چي له ډېرو خطي منابعو څخه راټول سوی و او د ده د مرگ پر وخت یې قلمي نسخه وه.

﴿ ۱۲۰ ﴾

پاتر کروسینسکی د (انقلاب ایران) لیکوال

دغه سړی یو نصراني کشیش و، چي د هوتکو په وختو کي د اصفهان اوسېدونکی و او د شاه محمود او اشرف د عصر واقعي یې په سترگو لیدلي او کښلي دي.

انگرېز مشهور ختیز پوهاند براون وايي چي د ده کتاب انقلاب ایران په انگرېزي هم ترجمه او نشر سوی و. (د عباس نامې مقدمه ن.)

﴿ ۱۲۱ ﴾

میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواريخ) لیکوال

دا مؤرخ په خپله صفوي او د ايران يو بصير مؤرخ دی چې د صفويانو د وروستنيو وختو احوال او د افغانانو فتوحات او واقعي په خپل کتاب مجمع التواريخ کي تر ۱۲۰۷ ق پوري بيانوي. دا کتاب په ۱۳۲۴ ش په تهران کي چاپ سو، او د هوتکو د دورې يو مستند ماخذ دی. د مولف وفات ۱۳۲۰ ق کال دی.

﴿ ۱۲۲ ﴾

میر احمدشاه رضواني د (تحفة الاولياء) لیکوال

دغه مؤلف د پښتو ژبي يو تکړه لیکوال او د پېښور د اکبر پورې اوسېدونکی و، چې د خورلسم هجري قرن په لومړيو وختو کي ژوندی او د شمس العلماء لقب يې هم گټلی و. (۱۲۷۹ - ۱۳۵۳ ش) د پښتو گرامر وافيي او شکرستان افغاني، بهارستان افغاني د ده چاپ سوي آثار دي. د ده يو بل کتاب تحفة الاولياء هم په لاهور کي په ۱۳۲۱ ق چاپ سوی دی، چې د خټکو د شېخ رحيمکار د کورنۍ او د هغو سيمو د نورو وليانو احوال لري او د يوسفزو او خلیلو او مومندو د ټپو ځيني تاريخي واقعي يې هم راوړي دي.

﴿ ۱۲۳ ﴾

تاريخ افغانستان

د دې کتاب مرتب او چاپوونکی په اردو ژبه مير اشرف علي د مجمع الاخبار موسس دی چې د بمبئی د افضل الدين په چاپخانه کي په ۱۲۶۱ ق ۱۸۴۵ م کال ۳۴۰ مخه چاپ سو. په دې کتاب کي له لومړي مخه تر ۹۰

مخه د سيد فدا حسين ترکسوار بخاري حيدري له کتابه چي په دهلي کي چاپ او خپور سوی و (وگورئ: ۷۱) را اخيستل سوي مطالب دي. له ۹۲ تر ۱۴۰ د انگرېز او افغان د لومړي جنگ او اکبرخان د وختو واقعي بيان سوي دي، چي دغه برخه هم د شيخ ذوالفقار الدين سجونپوري له اردو تاريخ افغانستانه اقتباس ښکاري. له ۳۲۰ تر ۳۳۱ مخه پوري تر لومړي جنگ را وروسته د افغانستان او سند واقعي بياني سوي دي، چي په خپله مير اشرف علي سره راټولي کړي دي.

داسي ښکاري چي همدغه کتاب به د ميرزا عظامحمد ښکارپوري په لاس کي و چې د نوای معارک په ليکلو کي به يې گټه ځني اخيستې وي. (وگورئ: ۴۳)

توضیح: لکه د دې رسالې تر نمبر (۷۱) عنوان لاندي چي وليکل سوه سيد فدا حسين عرف نبی بخش بخاري حيدري د تراکسوارانو جمعهدار په ۱۸۳۹ م کال د انگرېزانو د متجاوز لښکرو سره افغانستان ته راغلی و ده خپل مشاهدات په ۱۸۴۲ م په دهلي کي چاپ کړل چې د مير اشرف علي د کتاب د لومړۍ برخي ماخذ و.

تر دې علاوه د ابوالقاسم دهلوي ظفرنامه (د دې رسالې نمره ۷۰) چي په فارسي منظومه تاريخچه وه شيخ ذوالفقار الدين سجونپوري په اردو ترجمه کړې وه، چي دغه هم د مير اشرف علي د تاريخ افغانستان په دوهمه برخه کي له ۹۲ تر ۱۴۰ مخه ځای سوي ده.

(د تفصيل لپاره وگورئ: نوای معارک د حبيبي چاپ د ۳۶۶ - ۳۶۷ مخ لمنليک)

﴿ ۱۲۴ ﴾

د ملتان د سدوزو د تاريخ لیکوال احمدنبي خان

تر احمدشاه بابا دمخه لا د سدوزو يوه خانگه چي د مودود خان او بهادر خان او زعفران خان کهولونه وو په ملتان کي اوسېدل او د هغه ځای مقامي مشران وو.

﴿ ۱۲۸ ﴾

عبدالقادر خان کابلی د (اوبماق مغل) لیکوال

میرزا محمد عبدالقادر خان چي په شاه محمدخان کابلي مشهور و د ده نيکه له کابله ولاړ، او د هند په گواليار کي اوسېدی، او عبدالقادر په ۱۸۵۷ م هلته وزېږېدی، ده يو غټ کتاب په فارسي ژبه په ۱۹۰۰ م د مغولو د قبيلو پر احوال باندي وکښ چي په ۱۳۱۹ ق يې په امرتسر کي چاپ کړی دی.

دا کتاب د افغانستان د سدزو او محمدزو پر وختو باندي ډېر تاريخي گټه ور مطالب لري او د هزاره او اوزبکو قبيلو نومونه او خانگي رابښي.

﴿ ۱۲۹ ﴾

محمود بن اميرولي د (بحر الاسرار) مؤلف

دا سړی د بخارا د خانانو کتابدار مؤرخ او واقعه نگار و، چي تر ۱۰۳۴ ق وروسته يې په افغانستان او هند کي سفرونه وکړل او يو غټ کتاب يې د بحر الاسرار في مناقب الاخبار په نامه وکښی، چي بخارا د خانۍ حال يې له ۱۰۰۶ ق څخه تر ۱۰۵۰ ق پوري په تفصيل کښلی دی.

په دې کتاب کي د افغانستان تاريخ او جغرافيا او بشر پېژندنې او اجتماعي احوال مفصل معلومات سته چي خطي نسخې يې د تاشکند او پاریس په کتابخانو کي سته.

﴿ ۱۳۰ ﴾

میرزا سنگ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف

دا مؤلف د بدخشان و چي په لوړ تاريخ کي يې د بدخشان تاريخي واقعي له ۱۰۶۸ ق څخه تر خپله وخته ۱۳۲۳ ق پوري کښلي دي، يوه

په دغو سدوزو باندي يو کتاب په لوړ عنوان په انگرېزي ژبه د دغو سدوزو يوه کړوسي احمدنبي خان کښلی او په ۱۹۷۷ م کال په لاهور کي چاپ سوی دی چي عکسونه او شجره هم لري.

﴿ ۱۲۵ ﴾

علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف

دا سړی د قاجاري شهزادگانو څخه و چي په اعتضاد السلطنه ملقب او د پوهني وزير و، په لوړ نامه يې د افغانستان يو تاريخ ليکلی دی، چي په ۱۸۵۶ م په تهران کي پر ډبره چاپ سوی دی.

﴿ ۱۲۶ ﴾

بھاري لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمدخان و دوندي خان) لیکوال

دا سړی د بدري داس زوی او د نجيب الدوله منشي و، چي په ۱۲۰۱ ق يې دغه کتاب کښلی او د پښتنو سردارانو نجيب الدوله او علی محمد خان او دوندي خان احوال پکښي ليکلي دي په دې کتاب کي د نجيب الدوله روابط د احمدشاه بابا سره په تفصيل راغلي دي او خطي نسخه يې د حيدرآباد د نواب سالار جنگ په کتابخانه کي وه، چي يو نقل يې د امرتسر خالصه کالج په کتابخانه کي خوندي دی.

﴿ ۱۲۷ ﴾

فقيرمحمد د (جامع التواريخ) لیکوال

دا د اسلام يو عمومي تاريخ دی چي يو باب يې د احمدشاه د هندوستان پر لامونو باندي کښل سوی دی، د کلکتې چاپ ۱۸۳۶ م د کانپور چاپ ۱۸۷۴ م.

تکمله هم لري چي ملا فضل بهگ روشاني په شلم قرن کي پوري نښلولې ده. عکسي نسخې يې په ماوراء النهر کي وې چي يوه نسخه يې عکسي هم چاپ سوې ده.

﴿ ۱۳۴ ﴾

عصمت الدين د (خلاصة الاخبار) خاوند

دا سړی د محمد اسماعيل زوی او د مير محمد لمسی و چي د امير دوست محمد خان لنډ احوال يې تر ۱۲۵۴ ق پوري په فارسي کښلی و او دوې خطي نسخې يې د بنگال په ايشياتک سوسائتي کي وي. چي په نهم قرن کي ليکل سوي وې.

﴿ ۱۳۵ ﴾

سيد محمد طباطبائي اصفهاني د (نسب نامه افغانه) مؤلف

دا مؤلف په ديرلسم قرن کي د ايران اوسېدونکی و چي د انگريزانو د سفير هنري ايليس په خواهش يې په ۱۲۲۴ ق يو کتابگوټی د (نسب نامه افغانه و کیفیت حکومت آنها) په نامه وکښ، چي د افغانانو لنډ تاريخ او د دوی حکومت پر پاریس باندي بيانوي او د افغانستان د ښارو او اقوامو او قبيلو شرح لري، چي يوه خطي نسخه يې د بنگال د ايشيايي ټولني په کتابخانه کي وه، د ۱۲۲۴ ق کال ليک.

﴿ ۱۳۶ ﴾

ثاقب د (تاريخ افغانه) ليکوال

مؤلف يې محمد شهاب الدين خان ثاقب دی، چي د ۱۹۰۰ م په شاوخوا کي د هند له پښتني کورنيو څخه يو ليکوال و او دا کتاب يې په دوه ټوکه کي په اردو ژبه د لاهور په حميديه پريس کي په ۱۳۲۳ ق کال چاپ کي. لومړی ټوک - ۱۲۴ مخه، دوهم ټوک - ۲۱۴ مخه.

دغه کتاب هم د افغانانو د اسرئليت عنعنوي داستانونه لري خو ډيري داسي خبري هم پکښي سته، چي تاريخي اړخ يې ټينگ ښکاري او د

﴿ ۱۳۱ ﴾

هنورام د (تاريخ بلوچستان) مؤلف

دا سړی د شلم قرن په ابتداء کي د انگريزي بلوچستان يو مامور و. چي د بلوچستان يو تاريخ يې په اردو په کوټه کي وکښ. چي ۱۹۰۷ م کال په لکنهو کي چاپ سو.

دا کتاب د افغانستان او بلوڅو روابط او تاريخي واقعي د بلوڅو د شجرو او انسابو سره ښه رانښيي. کله جغرافي او رجالي برخي هم لري.

﴿ ۱۳۲ ﴾

تاريخ قندهار در عصر درانی

په لوړ نامه يو فارسي کتاب د لندن په انډيا آفس نمبر ۲۷۶۹ سته چي د مؤلف نوم يې نه دی معلوم.

﴿ ۱۳۳ ﴾

رای چنرس د (چهار گلشن) مؤلف

دا سړی په هند کي اوسېدی په ۱۱۷۳ ق کال يې خپل کتاب تاليف کي چي بيا نو د ده لمسي رای بهان منشي په ۱۳۰۴ ق تکميل کړی دی. خطي نسخې يې د هند په علي گر او بانکي پور او برتس موزيم کي سته او خورا گټه ور کتاب دی چي د هند د پښتنو شاهانو تاريخي معلومات لري او د افغاني درانو د وختو دولتي عايدات هم په شرقي ولاياتو، لکه لاهور او ملتان کي ښيي.

افغانانو د اولياوو احوال يې د نعمت الله له مخزن افغاني څخه را اخیستي دي.

﴿ ۱۳۷ ﴾

احمد د (معدن اخبار احمدي) ليکوال

احمد بن بهيل د جانگير په وختو د ۱۰۲۸ ق په حدودو کي دغه کتاب په دوه ټوکه کي کښلی او د شرق عمومي تاريخ دی، چي د هند د افغاني شاهي کورنيو لوديانو او سوريانو احوال هم پکښي سته، د کابل په ارشيف کي يې هم يوه خطي نسخه سته، د برتس موزيم او انډيا آفس نسخې يې هم معلومي دي.

﴿ ۱۳۸ ﴾

محمد بدر الرحمن د (واقعات دراني) مؤلف

دا کتاب د درانو د سلطنت تاريخ دی، له احمدشاهه د شاه شجاع تر قتل ۱۲۵۷ ق پوري چي د افغان او انگرېز لومړی جنگ لا جاري و. د هند په کانپور کي چاپ سوی دی او د طبع تاريخ نه لري.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**